ARKIVERT

2019/2020

for oss og fremtiden

VESTFOLD + TELEMARK = SANT

BEVARING AV PRIVATARKIVER / DOKUMENTARV I VESTFOLD OG TELEMARK

BERGINDUSTRI / NY OG GAMMEL HERALDIKK / FOLKEMUSIKK

FORMIDLING OM DEMOKRATI OG MENNESKERETTIGHETER

VERDI: KR 100,-

VESTFOLD + TELEMARK = SANT

Velkomen til den fjerde utgåva av Arkivert! I 2020 vert Vestfold og Telemark til eitt fylke, og då vart det heilt naturleg å ta utgangspunkt i fylkessamanslåinga i dette nummeret. I ei god stund no har Vestfoldarkivet jobba saman med Telemarksarkivet om å gi dykk, lesarane, ei god lesaroppleving med artiklar frå arkiva og samlingane frå Vestfold og Telemark. Vi inviterer dykk difor med på ei lita reise, både geografisk og attende i tid.

Bevaringsinstitusjonane i Vestfold og Telemark har ei rekje arkiv i Noregs dokumentarv. Denne lista speglar kva som kjenneteiknar oss som nasjon med arkiva som utgangspunkt. I Vestfold og Telemark har tømmerindustrien stått sterkt, og dette finn ein døme på i arkiva etter slekta Aall og i arkiva frå Larvik grevskap. I tillegg finn ein informasjon om arbeidarrørsla, båtproduksjon og kvalfangst.

Arkiv- og bevaringsinstitusjonar har ei viktig samfunnsrolle i å sikre ein heilskapleg dokumentasjon av samfunnet. Bevaringsplanar for privatarkiv dannar grunnlaget for dette viktige arbeidet. Planane peiker ut kva samfunnsområde som bør bevarast for ettertida. I Vestfoldarkivet har ein ei særskild satsing på næringsliv og bergindustri med oppretttinga av Norsk bergindustriarkiv. Frå brynesteinsbrot i Eidsborg til dagens Lundhs AS i Larvik og NORCEM i Brevik, har bergindustrien vore viktig i utviklinga av Vestfold og Telemark fylke.

Vestfold og Telemark har mykje til felles. Ein kan til dømes sjå til arbeidarrørsla, som i begge fylka på dramatisk vis gjekk frå jobbane deira etter åtte arbeidstimar 2. mai 1918. Eller kva med folkemusikken som har hatt ei rik utvikling i begge fylka. Det nye fylket har ei lang kystline, og ho har vore viktig for historia. I 2018 tok Vestfoldarkivet imot arkivet etter Trosvik verft i Brevik. Arkivet inneheld dokumentasjon om drift og produksjon ved verftet, men også andre historier – til dømes bygging av arbeidarbustadar. Alt dette og mykje meir kan de lese om i denne utgåva av Arkivert.

Målet vårt er at du som lesar av Arkivert, skal bli litt betre kjent med det nye fylket Vestfold og Telemark.

Karianne Schmidt Vindenes, Vestfoldarkivet og **Dan André Fiskum Velle**, Telemarksarkivet

VESTFOLD ARKIVET

KONTAKTINFORMASJON:
(+47) 970 67 296
vestfoldarkivet@vestfoldmuseene.no

BESØKSADRESSE:
Hinderveien 10, Sandefjord

POSTADRESSE:
Vestfoldmuseene IKS
avd. Vestfoldarkivet
PB. 1247
3205 Sandefjord

FORETAKSNUMMER:
993871184

ISSN 2464-4420

www.vestfoldarkivet.no

Redaktør: Heidi Meen

Skribenter: I denne utgaven bidrar ansatte fra Vestfoldarkivet, Samlingsforvaltningen i Vestfoldmuseene, Larvik Museum, Telemark Museum, Vest-Telemark Museum og Norsk Industriarbeidermuseum, Folkemusikkarkivet i Telemark og Arkivverket.

Layout: Linn Liverød/bergallum.no

Trykk: BK.no

Forsidebilde: Frøken Veseth Johansen og venninne i atelieret ca. 1890.
Foto: Louise Helene Wold/Holmestrand Museumsforening, Vestfoldmuseene IKS.
Lisens CC BY-SA.

DESEMBER 2019

ARKIVERT KOMMER UT EN GANG I ÅRET. LES MER PÅ VESTFOLDARKIVET.NO

Innhold

4 FYLKESKOMMUNEN I ENDRING
6 ARKIVER I OG FRA VESTFOLD OG TELEMARK FYLKE
8 VESTFOLD OG TELEMARK FYLKE MELLOM NY OG GAMMEL HERALDIKK
14 BEVARINGSPLANEN VISER VEG
18 NORSK BERGINDUSTRIARKIV
22 BRYNESTEIN. NORGES ELDSTE EKSPORTVARE
26 VÅR VERDIFULLE DOKUMENTARV
32 LIVET PÅ LANDSTASJONEN
34 HERREGÅRDER OG HERREGÅRDSKULTUR I VESTFOLD OG TELEMARK
36 SLEKTEN AALLS ARKIVER. FRA ULEFOS HOVEDGAARD 1660–1900
40 LYDEN AV VESTFOLD OG TELEMARK
43 FOLKEMUSIKKARKIVET I TELEMARK
44 FOTOGRAFIETS KRAFT. Å LESE BILDER, FOTOGRAFIER OG NORSK FOLKEMUSIKK
48 FRA MUSEET
50 DET ANGÅR OGSÅ DEG – FORMIDLING OM DEMOKRATI OG MENNESKERETTIGHETER
51 DET KUNNE VÆRT DEG
53 REVOLUSJONÆRE TILSTANDER I VESTFOLD OG TELEMARK
56 EGNE HJEM I BLEKEBAKKEN
63 HER FINNER DU VESTFOLDARKIVET

NOTISER FRA ARKIVET: **11-13, 21, 31, 47 og 62**

Ta kontakt med oss om du vil lese tidligere utgaver med fokus på maritim historie (2016), skole (2017) og næringsliv (2018).

FYLKESKOMMUNEN I ENDRING

Før årets fylkessammenslåing har vår region hatt mange ulike navn. Vestfold og Telemark har ikke alltid hatt disse navnene, og heller ikke alltid vært fylker.

| TEKST: **ROLF B. HOLTE**, Vestfoldarkivet |

Det regionale nivået, fylket, er det eldste av dagens administrative enheter i Norge. Både kommuner og nasjonalstaten, i moderne forstand, er yngre. Heller ikke endringer er noe nytt når det gjelder landets administrative inndeling. Her er et lite historisk tilbakeblikk.

SAMMEN UNDER AKERSHUS

Tilbake til 1500-tallet var Norge delt inn i fire hovedlen: Baahuus, Agershuus (Akershus), Bergenshuus og Trondhjem. De to fylkene som inntil nylig het Vestfold og Telemark, lå da under lensherren i Akershus.

Før eneveldet i 1660 ble innført, var det på det meste ti hovedlen i Norge. Vestfold var da del av det som het Brunla len sammen med deler av dagens Østfold og Buskerud, mens Telemark het Bratsberg len.

FRA LEN TIL AMT

Etter innføringen av eneveldet i 1660 ble embetsdistriktene kalt for amt istedenfor len. Det var da fire stiftsamt, med åtte underamt. Vestfold lå i underamtet Tønsberg, som lå i Brunlaug amt, som igjen var del av Agershuus stiftsamt. Og Telemark, det vil si Bratsberg, lå under Christiansands eller Agdesidens hovedamt.

I 1671 ble Norges første grevskap opprettet – i Larvik. Laurvigen Grevskab avløste Brunla amt. To år senere etter ble Jarlsberg grevskap opprettet som Griffenfeldt Grevskab, noe som avløste Tønsberg amt. Etter bare tre år, i 1678, fikk grev Griffenfeldt sitt grevskap inndratt av kronen på grunn av landsforræderi og Ulrik Fredrik Gyldenløve, stattholder og greve av Laurvigen, overtok også dette grevskapet. «Vestfold» var nå samlet under en herre.

I 1683 ble deler av grevskapet solgt til feltmarskalk og baron Gustav Wilhelm von Wedel og slik oppsto Jarlsberg grevskap i 1684. Da adelen ble avskaffet i Norge i 1821, ble de to grevskapene gjort om til Jarlsberg og Laurvig amt.

FRA AMT TIL FYLKER

Med formannskapsloven av 1837 fikk man en ny hovedinndeling. De amtene vi hadde da, var Jarlsberg og Laurvig amt, samt Bratsberg amt.

I begynnelsen av 1900 ville kirkedepartementet endre navn, men endringen kom først i 1919. Da oppsto også de to fylkene Vestfold og Telemark. Opprinnelig forslag var at man skulle bruke det norrøne begrepet syssel, men fylke ble valgt. Også fylke er norrønt. Det betyr «folk», eller «av folk».

ETT FYLKE

Fra 1. januar 2020 ble Vestfold og Telemark ett fylke. Den nye regionen får hovedsete i Skien, mens fylkesmannens kontor blir i Tønsberg.

DET NYE FYLKET: Fra januar 2020 består Vestfold og Telemark fylke av disse 23 kommunene. Kart: Wikimedia Commons, Peter Fiskerstrand, CC BY-SA 4.0

VESTFOLD OG TELEMARK FYLKE I TALL:

- over 425 000 innbyggere
- 23 kommuner
- 15 byer
- mer enn 45 000 bedrifter
- 16 300 elever
- 3500 lærlinger
- 1019 kilometer kystlinje
- 715 kvadratkilometer jordbruksareal
- 312 kulturhistoriske bygninger

Kilde: vtfylke.no

FYLKESKOMMUNALE SIDEBYTTER

- Sent i 1837 ble Stømm herred overført fra Buskerud amt til Jarlsberg og Laurvig amt.
- I 1845 splittes herredet i de to delene Svelvik og Strømm, men blir så slått sammen igjen som Svelvik i 1861.
- I 2020 flyttes Svelvik over til Buskerud og blir en del av nye Viken fylke.
- I 1964 ble Skoger kommune innlemmet i Drammen og ble dermed en del av Buskerud.

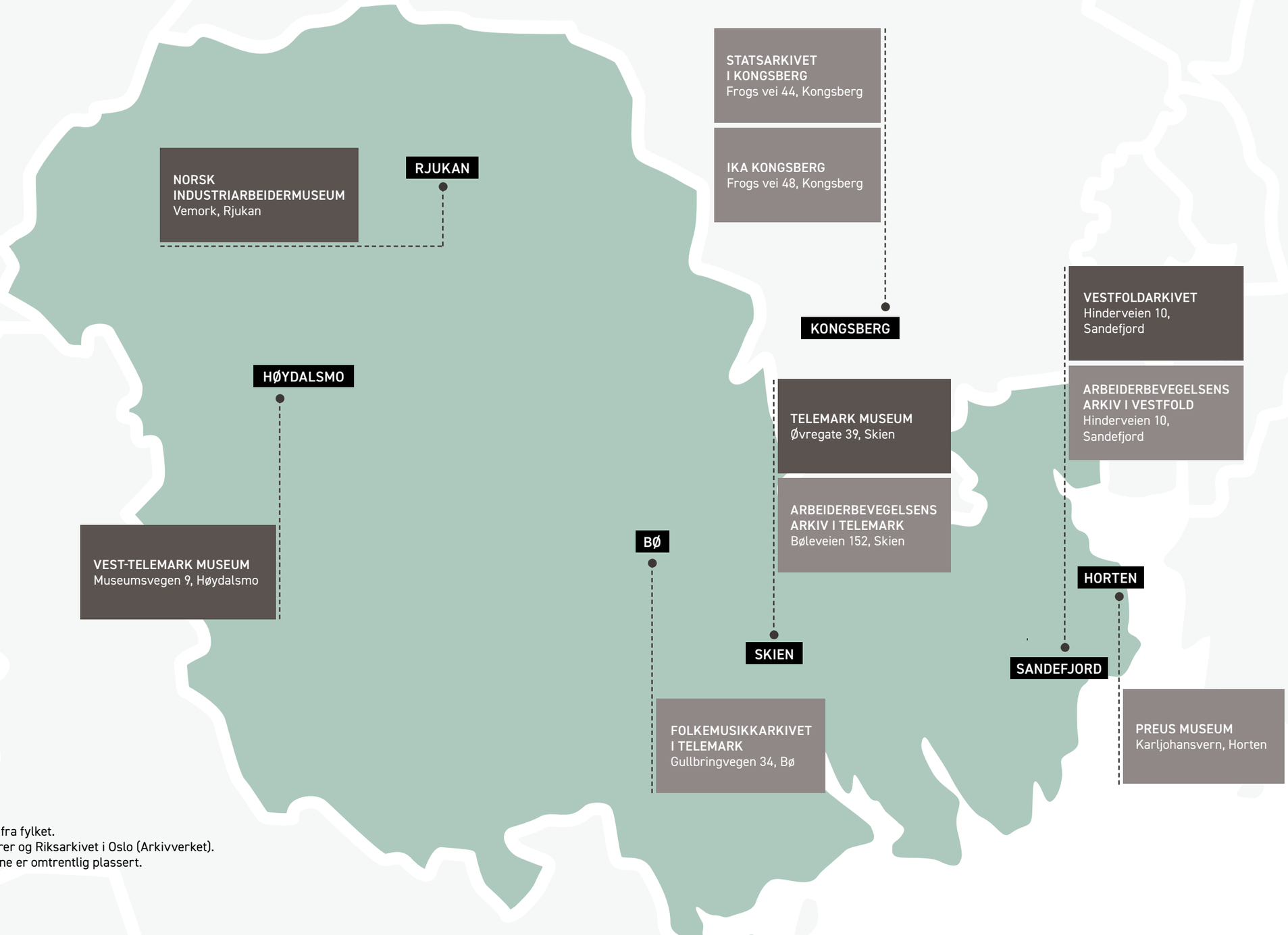
I grevens tid?

«I grevens tid» er et uttrykk mange bruker. Det handler om å komme akkurat tidsnok, i siste liten. Uttrykket gjenspeiler fordums tider, der de med høyere status alltid ankom sent. Sedvanen var at den med høyest rang skulle komme sist, så selv om en greve ville komme sent til en anledning, ville han aldri finne på å komme etter en kongelig. Det sømmet seg ikke. «Fint folk kommer sent» er et lignende uttrykk.

(Kilde: no.wikipedia.org/wiki/Grevens_tid)

Arkiver

I OG FRA VESTFOLD OG TELEMARK FYLKE

DETTE BLADET ER ET SAMARBEID MELLOM:

vestfoldarkivet.no
telemarkmuseum.no
visittelemark.no/vest-telemark-museum
nia.no

Det er også andre institusjoner som har arkiver fra fylket.
Det kan være historielag, bibliotek, private aktører og Riksarkivet i Oslo (Arkivverket).
NB. Kartet er ment som illustrasjon og markørene er omtrentlig plassert.

VESTFOLDS FYLKESVÅPEN: Beskrivelsen «på rød bunn en gull kongekrone», godkjent av Kongen 20.01.1970.

TELEMARKS FYLKESVÅPEN: Beskrivelsen «på gull botn ei oppveksande bondestridsøks», godkjent av Kongen 18.12.1970.

Vestfold og Telemark

FYLKESKOMMUNE

Vestfold og Telemark fylke

MELLOM NY OG GAMMEL HERALDIKK

Sammenslåing av kommuner og fylker medfører behov for å vurdere så mangt, blant annet grafisk design, merker og symboler. Slik er det også når Vestfold og Telemark slås sammen. Det er vedtatt et fylkesvåpen, som skal være symbol for det nye fylket og dets innbyggere.

| TEKST: **TOR WEIDLING**, Arkivverket |

Fra slutten av 1800-tallet og til ganske nylig hadde Riksarkivet en viktig rolle når kommuner og fylker ville ha våpen og flagg. Arkivet fungerte som rådgivere for kommunene i prosessen med å utforme våpen. Senere, i godkjenningsprosessen, var Riksarkivet fagkyndig instans for departementet. Det var i praksis arkivets syn som lå til grunn når Kongen i statsråd ga sin godkjenning. Etter endring av Kommuneloven i 2018 er alt annerledes. Nå er det kommunene og fylkene selv som styrer prosessen, og som fatter de endelige vedtakene.

ETTER MØNSTER FRA MIDDELALDEREN

Det var arkivar Hallvard Trætteberg som fra 1930-tallet av utformet stilen og reglene som senere preget norsk kommuneheraldikk. Den bygde på mønster fra middelalderen. Heraldikken oppstod på 1100-tallet og var nært knyttet til riddervesenet. Det var ikke lett å kjenne igjen riddere som var kledd i full rustning, og det var behov for tydelige merker som viste hvem som var hvem. En hel kunstform oppstod, med særskilte regler, ord og uttrykk. Men heraldikken var ikke statisk. Gjennom århundrene kom nye stiler og tradisjoner til.

Tidligere ble de som skulle tegne våpen og flagg for kommuner og fylkeskommuner, fulgt nøye opp av Riksarkivet. Det er ikke fritt for at både kommunene og tegnerne følte at Riksarkivet var en streng herre – eller frue. Men kanskje gikk alt greit i 1970 da både Vestfold og Telemark fikk sine fylkesvåpen. Det var nemlig samme Hallvard Trætteberg som utformet begge.

TEKST, IKKE TEGNING

Men hva var det som kjennetegnet kommuneheraldikken fram til 2018? Det som kanskje var vanskeligst å forklare, var at våpenet var en tekst, ikke en bestemt tegning. Da Vestfolds fylkesvåpen ble godkjent 20. januar 1970, var det beskrivelsen «på rød bunn en gull kongekrone» som ble godkjent. Og da turen kom til Telemark 18. desember samme året, godkjente Kongen ordene «på gull botn ei oppveksande bondestridsøks». Riktignok måtte det ligge en tegning ved søknaden om å få godkjent et våpen. Men tegningen skulle bare være et eksempel på en korrekt gjengivelse av våpenet. Man kunne gjerne variere utformingen, så lenge man holdt seg innenfor de rammene som våpenbeskrivelsen ga, og så lenge man holdt seg til en såkalt heraldisk tegnestil. Man kan merke seg at beskrivelsen ikke sa noe om

utformingen av selve skjoldet, eller om det skulle være en krone eller annen pynt over skjoldet.

STRENGE REGLER

Så hadde tradisjonen en mengde regler som måtte følges, blant annet for selve motivet. Et kommunevåpen skulle bare ha ett motiv, men dette kunne gjentas flere ganger. De gamle reglene tilsa også at motivene skulle være generelle. Trætteberg ville sagt at motivet må være det generelle begrep «båt», ikke en bestemt båt. Men i en begrunnelse kan man si at motivet «båt» symboliserer Klåstadskipet, kunne han ha tilføyd. Slike hårfine distinksjoner mellom motiv og symbol blir gjerne borte i dagligdags språkbruk.

I tradisjonen var det også strenge regler for bruk av «tinkturer», det vil si bruk av «farger» (rødt, blått, grønt og svart) og «metall» (gull og sølv). Et våpen skulle ha en farge og et metall, for eksempel farge på skjoldet og metall på motivet. Innen den tidligere kommuneheraldikken skulle motivene framstilles slik at de virker mest mulig «ruvende», og det var fast norm at båter skal ses fra siden.

KRAV TIL DIFFERENSIERING

Videre var det strenge regler som skulle sørge for at våpnene til ulike kommuner ikke skulle bli for like, hverken i fargegjengivelse eller i svart-hvitt. Kommunevåpenet som Bamble fikk godkjent i 1986, var «I blått et gull skipsratt». Skulle andre kommuner ønske å bruke skipsratt i sitt våpen, så måtte det foretas godt synlige endringer. En mulighet var da å endre antall ganger motivet ble gjentatt, for eksempel ved å gjengi skipsrattet to eller tre ganger. Eller man kunne gjøre endringer med fargene. Bamble hadde metall på farge. Det var da ikke tilstrekkelig å bytte ut metallet på motivet med et annet metall og fargen på skjoldet med en annen farge. Man måtte snu tinkturbruken helt på hodet, slik at det ble farge på metall – for eksempel blått skipsratt på sølv bunn. De strenge kravene til differensiering gjorde at det var svært vanskelig å lage mange varianter over samme lest.

TODIMENSJONALE TEGNINGER

Og hva var heraldisk tegnestil? Det betydde at motivene skulle framstilles i flatestil. De skulle tegnes todimensjonalt, og man måtte unngå effekter som gir inntrykk av dybde eller perspektiv. Mest mulig måtte sies ved hjelp av konturen eller silhuetten. Man kunne bruke såkalte hjelpelinjer eller indre streker for å tydeliggjøre motivet, men i minst mulig grad.

NY ORDNING FRA 2018

Vil den nye ordningen som kom i 2018, føre til endringer? Trolig vil selve definisjonen av hva som utgjør et kommunevåpen, endres. Framover vil det nok være konkrete tegninger som vil bli oppfattet som det egentlige våpenet. Og da er naturlig at godkjenningen også kommer til å inkludere skjoldform og pynt. Noen steder vil man holde på tradisjonene og de gamle normene for motivvalg, farger og tegnestil. Andre steder vil man gjøre det annerledes.

«Innen den tidligere kommuneheraldikken skulle motivene framstilles slik at de virker mest mulig «ruvende», og det var fast norm at båter skal ses fra siden»

VESTFOLD OG TELEMARK FYLKESVÅPEN

Våpenet som Vestfold og Telemark fylke nå får, følger tradisjonen på enkelte områder. På andre områder representerer det nye trekk. Mest iøynefallende er at det har to motiver, nemlig Klåstadskipet og akantus. Dette er ikke i samsvar med den norske tradisjonen, men helt vanlig i svensk kommuneheraldikk. Så Vestfold og Telemark er i godt selskap. At Klåstadskipet stevner rett mot oss, hadde heller ikke passert. Derimot er både fargevalg og tegnestil helt i tråd med tradisjonen.

Det nye fylkesvåpenet representerer både brudd og kontinuitet. Det viktige er at våpenet representerer begge fylker, med vekt på vikingtradisjon, tradisjonskunst og felles middelalderarv.

Tor Weidling (f. 1957) er utdannet som historiker, og har særlig forsket på norsk 1500- og 1600-tall. Han avla doktorgrad i 1997 på en avhandling om adelsøkonomi i Norge i perioden fra reformasjonen til 1660. Sentralt i arbeidet er en undersøkelse av to slektskretser og deres eiendommer, handel og vandel. Disse slektene var blant annet knyttet til Fritzøe ved Larvik, Falkensten ved Horten og Sem og Fossesholm i Eiker. Fra 1996 har Tor Weidling vært ansatt i Riksarkivet, og her har han særlig arbeidet med samlinger av diplomer og annet materiale fra middelalderen og med arkiver fra 1500-tallet og fram til begynnelsen av 1800-tallet.

Notert

Fra Hellas til Telemark

Akantusranken er et motiv som har reist langt i både tid og rom. Den er kjent fra antikken i både gresk og romersk kunst. I Norge kom akantusranken inn i folkekunsten med barokken fra tidlig på 1700-tallet.

Dette er ei kisterose som opprinnelig er malt av kunstneren og husmannen Olav Torjusson (1754-1828) fra Vinje i Telemark. Torjusson er kjent for sine dekorarbeider og hele interiører. Han både snekret, laftet, malte og drev med treskjæring. Han er også en av kunstnerne som skapte den såkalte Telemarksrosa.

Men dette er en akvarell malt på papir, malt av kunstneren Johanna Bugge Berge (1874-1961). Hun kopierte motiv fra folkekunsten gjennom tegning og akvareller. Johanna var gift med folkeminnegranskeren Rikard Berge, som var en av de første bestyrerne på det som den gang het Fylkesmuseet for Telemark og Grenland. Sammen reiste de mye rundt i Telemark på første halvdel av 1900-tallet og dokumenterte folkekunsten de fant i stuer, bur og loft. Mange av hennes arbeider er i Telemark Museums eie.

Ellen Rodvang, Telemark Museum

Foto: Vidar Askeland

FRA DANMARK TIL NORGE

Herregården i Larvik ble oppført i 1674 for Norges stattholder og Larviks første greve Ulrik Frederik Gyldenløve (1638-1704). Interiørene i hovedfløyen er det første kjente eksempel på dekor i klassisk barokk i Norge med festonger, kranser og løvfriser av eik og laurbær i motivkretsen. Senere gjennomgikk Herregården en rekke ombygginger og endringer. Den mest gjennomgripende skjedde i årene 1731-33 da Gyldenløves sønn, Ferdinand Anton Danneskjold-Laurvig, forberedte kong Christian 6s besøk til Larvik.

Nesten 200 år senere var Herregårdens fortid som grevelig residens glemt, og moderne tapet og malingslag skjulte tidligere tiders storhet. Undersøkelser og funn som restaureringskonsulent Domenico Erdmann gjorde tidlig på 1920-tallet la imidlertid grunnlaget for et stort restaureringsarbeid, som resulterte i den versjonen av Herregården som museumspublikummet møter i dag. Erdmann valgte 1730-årene som hovedperiode for restaureringen, men med innslag fra den eldste tiden.

Akantusmotivet er benyttet som dekorativt element både i Gyldenløves klassisistiske dekor i grisaille og sønnens fargerike règencestil. Eksempelet på bildet er fra sistnevnte periode, og viser tre av seks takfelter i et av siderommene til salen i andre etasje. Det har kraftig, grønnaktig akantus på gulblek, rødlig bunn, mens de øvrige takfeltene har marmoreringer i grønt og hvitt og kantfriser i oransje farge.

Aina Aske, Vestfoldmuseene

KLÅSTADSKIPET – «NORGES FJERDE VIKINGSKIP»

I det nye fylkesvåpenet for Vestfold og Telemark fylke er Klåstadskipet med som et symbol på fylkets sentrale vikinghistorie. Klåstadskipet ble funnet allerede i 1893. Klåstad ligger innerst i Viksfjord i Tjølling (Larvik kommune), ikke så langt fra Kaupang. Først i 1970 ble skipet gravd ut og ivaretatt. Skipet står i dag utstilt på Slottsfjellsmuseet i Tønsberg.

Klåstadskipet skiller seg fra Oseberg, Gokstad og Tune fordi det ikke var gravgods, men et vrakfunn. Skipet var sannsynligvis en knarr, et lasteskip med en kjøl på 16,5 meter. Det var laget av eik, furu og bøk, og treverket er datert til år 998.

Da skipet gikk tapt var det lastet med brynesteinsemner fra Eidsborg i Telemark – Norges eldste eksportvare – som du kan lese mer om i en egen artikkel i dette bladet.

Fanesak

Arbeiderfanen har en lang og ærerik historie. Helt siden de første arbeiderforeningene skaffet seg de første arbeiderfanene rundt 1850, har fanen vært et viktig samlingsmerke for arbeiderbevegelsen. Fanene har bidratt til å styrke følelsen av tilhørighet og identitet.

Noen ganger har de også vist hvilke kampsaker foreningene har hatt – slik som lovfesting av åttetimers arbeidsdag. Dette kravet kan du lese mer om i saken «Revolusjonære tilstander i Vestfold og Telemark».

Vestfoldarkivet har rundt 80 faner som er del av Arbeiderbevegelsens arkiv Vestfold. Disse er avfotografert av Samlingsforvaltningens fotograf Mekonnen Wolday og kan ses på DigitaltMuseum: digitaltmuseum.no/owners/VFA

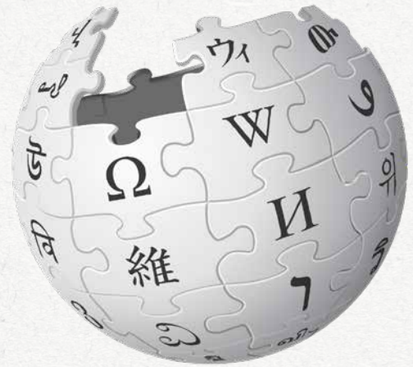

Kamp mot hatefulle ytringer

I november 2015 la regjeringen frem en politisk erklæring rettet mot hatefulle ytringer, som resulterte i en strategi med virkeår 2016-20. Her får offentlige myndigheter og sentrale samfunnsaktører ansvar for aktivt å forebygge og bekjempe hatefulle ytringer og intoleranse. Det handler om å verne om et samfunn basert på demokratiske verdier, universelle menneskerettigheter og gjensidig respekt. Dette gjelder også for virksomheter som arkiv. Arkiv handler i bunn og grunn om demokrati – og har et ansvar for å bekjempe antidemokratiske holdninger og uttrykk.

Vestfoldarkivet, ved arkivformidler **Ulla Nachtstern**, gjør dette blant annet gjennom fortellerforestillingen «Du er FRI», skrevet og fremført av forteller Charlotte Øster. Forestillingen tar utgangspunkt i skeiv historie, i levde liv. Historiene trekkes ut av gamle historiske arkiv og hentes fra vår egen samtid. Og de berører og utfordrer holdningene våre – og hvordan vi forvalter de verdiene som vi liker å holde frem i et såkalt likeverdig, tolerant og mangfoldig samfunn. Forestillingen er brukt i Den kulturelle skolesekken, men kan benyttes i mange sammenhenger. Det er også utviklet en workshop der Vestfoldarkivets arkivformidler bidrar.

«Du er FRI» er et samarbeid mellom Vestfoldarkivet og fylkeskommunens seksjon for folkehelse. Foreningen FRI, avdeling Vestfold, Skeivt arkiv og Rosa kompetanse har også bidratt.

FYLKESKOMMUNAL ADMINISTRASJONSHISTORIE PÅ NETT

For å kunne finne fram i arkiver etter kommuner og fylkeskommuner, er det viktig å kjenne til administrasjonshistorien og hvilke arkiver som er skapt som resultat av virksomhetene på ulike tidspunkt. Administrasjonshistorien for kommunene kom allerede i 1987, med håndboka Administrasjonshistorie og arkivkunnskap. Kommunene av Liv Mykland og Kjell Olav Masdalen. Tilsvarende håndbok for fylkeskommunene har lenge vært et savn for alle som ønsker å benytte seg av arkivmateriale etter fylkeskommunene.

I 2014 tok derfor Arkivforbundet (daværende Landslaget for lokal og privatarkiv) et initiativ til å få skrevet og publisert fylkeskommunal administrasjonshistorie og arkivkunnskap. Det ble bevilget prosjektmidler fra Kulturrådet til å skrive artikler for publisering på Wikipedia. **Ingrid Nøstberg** fra Vestfoldarkivet ble engasjert som prosjektleder og skribent.

Prosjektet resulterte i en rekke artikler om videregående utdanning og skoler, i tillegg til en oversiktsartikkel om fylkeskommunens historie fra opprettelsen ved Formannskapslovene i 1837 fram til ca. 2010. I alt 17 artikler ble skrevet i løpet av prosjektperioden. Artiklene tar for seg historikken til ulike virksomheter; bakgrunnen for opprettelsen, lovgrunnlaget, arbeidsoppgaver og type arkivmateriale som skapes ved virksomheten.

I årenes løp har artiklene blitt supplert av andre «wikipedianere», og ligger nå som en nyttig kilde til kunnskap om fylkeskommunenes historie tilgjengelige for alle interesserte. Man får best oversikt over artiklene ved å søke i Wikipedia på kategori: fylkeskommunal forvaltning.

BEVARINGSPLANEN VISER VEG

Regionale bevaringsplanar er nyttige verktøy for å kunne arbeide systematisk og effektivt med bevaring av privatarkiv innan eit geografisk område. I dei seinare åra har det kome bevaringsplanar på rekke og rad – berre nokre få regionar manglar i dag ein slik plan.

| TEKST: **PER ORMESTØYL**, Telemarksarkivet og **MARIT SLYNGSTAD**, Vestfoldarkivet |

PRIVATARKIV: Omgrepet privatarkiv dekker alt frå arkiv etter einskildpersonar, små og store organisasjonar og bedrifter. Innhaldet vil sjølvsagt ha stor variasjon, avhengig av opphavet. I eit personarkiv er det vanleg å finne brev, kort, dagbøker og andre personlege dokument, slik arkivet etter Odd Blomberg (A-1861, Vestfoldarkivet) er eit døme på. Foto: Marit Slyngstad.

REGIONALE PLANAR – EIN DEL AV EIT NASJONALT SYSTEM

Målet med bevaringsplanar for privatarkiv er å sikre bevaring av eit best mogleg utval av arkiv. Arkiva skal spegle samfunnet og samfunnsutviklinga på ein god måte. I motsetnad til offentlege arkiv er ikkje arkiv skapt i privat sektor skjerma i særleg grad gjennom lovverket. Mykje av bevaringsarbeidet på feltet har vore basert på slump og frivillig arbeid.

Attmed regionale bevaringsplanar finst også enkelte sektorbaserte bevaringsplanar for privatarkivfeltet. Både Arbeiderbevegelsens arkiv og bibliotek, Misjons- og diakoniarkivet og Samisk arkiv har ein eigen bevaringspolitikk for sitt spesifikke arbeidsfelt. Vidare finst det døme på sektorbasert bevaring av arkiv i næringslivet; Norsk olje- og gassarkiv (NOGA) blei etablert i 2014, Norsk Sjømatarkiv i 2018 og Norsk bergindustriarkiv i 2019. Til saman utgjer desse arkiva eit nasjonalt system for å sikre og utvikle ei nødvendig arbeidsdeling på privatarkivfeltet.

BEVARINGSPLAN FOR VESTFOLD

Vestfoldarkivet var den første regionale arkivinstitusjonen som utarbeida ein bevaringsplan for privatarkiv. Planen blei til i perioden 2005–2007 og var forankra i den strategiske kulturplanen til Vestfold fylkeskommune. Bevaringsplanen dannar kjernen i bevaringsarbeidet knytt til privatarkiva i fylket. Målet med planen er å sikre at Vestfoldarkivet tek vare på eit representativt utval historisk bevaringsverdige nærings- og organisasjonsarkiv frå Vestfold.

KVA SKAL ME TA VARE PÅ?

Kva prinsipp skal styre kva materiale som blir rekna for å vere bevaringsverdig? I dei seinare åra har den funksjonsbaserte bevaringsvurderinga hatt ein sentral plass i bevaringsstrategien. Ei funksjonsbasert bevaringsvurdering inneber at rolla og oppgåvene til arkivskaparen blir retningsgivande for bevaringsverdien, snarare enn det konkrete innhaldet i arkivet. Sagt med andre ord handlar det om å identifisere viktige samfunnsaktørar/-sektorar og sørge for at desse blir dokumenterte.

HISTORISK RISS

Denne tilnærminga krev ein samfunnsanalyse av den historiske utviklinga i Vestfold. Me «skanna» område for område og identifiserte dei områdespesifikke sektorane og unike aktørane me såg på som viktige å dokumentere. Kva næringar har gjort seg gjeldande i dei ulike delane av fylket? Har organisasjonslivet særtrekk me bør dokumentere? Kva med til dømes folkemusikken og anna tradisjonsmateriale? Til å hjelpe oss sette me saman 13 referansegrupper frå heile fylket. Gruppene bestod av folk med god lokalkunnskap.

INNSAMLINGSPROSJEKT

Etter å ha utarbeida ei oversikt over kva som allereie var bevart, kunne me enkelt sjå kva samfunnssektorar som var godt dekka, og kva område me burde rette ein ekstra innsats mot. Målet blir då å gjennomføre innsamlingsprosjekt som sørger for at desse «dokumentasjonshola» blir fylte.

Av prosjekt som er gjennomførte, kan me nemne innsamling av bankarkiv, sanitetsforeiningsarkiv, folkemusikkarkiv og arkiv etter større næringsverksemder som Jahres fabrikker, Scanrope (Tønsberg reperbane), Alfred Andersens mekaniske verksted og så vidare. Mekanisk industri har som kjent hatt ei sentral rolle i Vestfold. Verftsindustrien har difor også hatt prioritet; dokumentasjon etter Kaldnes mekaniske verksted og Framnæs mekaniske verksted er etterspurd. Dei to verksemdene aleine utgjer i underkant av ein halv kilometer arkivmateriale. Av industri rettar me nå søkelyset spesielt mot bergindustrien.

Ein bevaringsplan må vere levande og bli justert i takt med ny forsking og nye undersøkingar. Det er tolv år sidan bevaringsplanen for Vestfold blei utarbeidd. I løpet av desse åra har me fått inn mange bevaringsverdige arkiv som opphavleg stod på planen. Vestfoldarkivet skal nå gjere ein bestandsanalyse, slik at me kan få revidert bevaringsplanen. Arbeidet med å få dokumentert næringslivet i Vestfold vil likevel bli prioritert framover.

kommunale arkiv, museum og lokalhistoriske arkiv bevarte nærare 750 privatarkiv, medan bevaringsinstitusjonar utanfor fylket tok vare på meir enn 100. Skulle bestandsoversikta syne kva som var bevart, måtte me også ta med desse i kartlegginga.

Oversikta over privatarkiva frå Telemark blei publisert på nettstaden lokalhistoriewiki.no. Ho inneheldt 2388 oppføringar då prosjektet blei avslutta. Av desse høyrde nesten 1600 til Telemarksarkivet sine samlingar.

LOKALHISTORISK DUGNAD

På lokalhistoriewiki.no kunne me også publisere leksikalske artiklar om dei forskjellige aktørane som hadde skapt arkiva i fylket vårt. Dette var med på å auke kunnskapen om arkivskaparane våre, samstundes som artikkelmangfaldet som fanst på nettstaden, synleggjorde konkrete døme på arkivskaparar som ikkje eksisterte i dei bevarte privatarkivsamlingane.

For at artikkeltilfanget skulle bli breiast mogleg, sette me i gang ein «lokalhistorisk dugnad» i samarbeid med

Sagt med andre ord handlar det om å identifisere viktige samfunnsaktørar/-sektorar og sørge for at desse blir dokumenterte.

BEVARINGSPLAN FOR TELEMARK – EI WIKIBASERT TILNÆRMING

Arbeidet med bevaringsplanen i Telemark føregjekk i perioden 2016–2018 og blei gjort mogleg etter at Arkivverket, Telemark fylkeskommune og Nasjonalbiblioteket løyvde midlar til prosjektet.

Telemarksarkivet blei starta opp i 2015 som ei koordinert satsing frå musea si side på bevaring og formidling av privatarkiv i regionen. Ein meinte det ville vere viktig å gjennomføre eit samlande prosjekt. Gjennom prosjektet skulle ein etablere ei grunnleggande oversikt over bevaringssituasjonen i fylket og deretter jobbe fram ein felles, målretta kurs for det vidare arbeidet.

FOR HEILE TELEMARK

Sjølv om dei tre musea som utgjer Telemarksarkivet, har klart flest privatarkiv frå fylket, fann me fort ut at det eksisterte svært mykje privatarkivmateriale hjå andre bevaringsinstitusjonar. Historielag, bibliotek, fylkesbiblioteket. Med god støtte frå Norsk lokalhistorisk institutt heldt me kurskveldar på biblioteka og i historielaga i Telemark for å få med fleire skribentar til nettsida. Gjennom å auke talet på artiklar ville me gjere nettstaden meir representativ for det samfunnet som hadde eksistert i Telemark. Talet på artiklar har vakse frå 1200 til nærare 3000 i dag, og stadig nye kjem til.

I tillegg til arbeidet på nettstaden blei det laga ei oversikt over dei viktigaste næringane i Telemark – ein samfunnsanalyse. Ei referansegruppe bestående av historikarar gjekk gjennom analysen, og han blei deretter lagt til grunn for bevaringsplanen vår.

Bevaringsplanen synte at det fanst ei rekke mishøve mellom privatarkivbestanden og den historiske røynda. Desse eksisterte både geografisk, i tid og tematisk. Det var bevart mest privatarkiv frå Nedre Telemark og Aust-Telemark, og minst frå Vest-Telemark.

Kommunane Hjartdal, Siljan og Nissedal kom dårlegast ut, med låg representasjon i lista. Tida nærast nåtid var svakt dokumentert; tida etter 2010 var berre dokumentert i 50 privatarkiv. I Telemarksarkivet fanst det berre ei handfull digitalt avleverte privatarkiv. Elles var ei rekke næringar og organisasjonskategoriar svakt dokumenterte i den bevarte privatarkivbestanden.

ARBEIDET STARTAR NÅR BEVARINGSPLANEN ER KLAR

Det må vere eit mål at mishøva som bevaringsplanane synleggjer, vert retta opp. Det vil sikre at dei som i framtida skal fortelje historiene frå regionen vår, i størst mogleg grad får tilgang på kjeldene dei treng for å kunne gjere den historiske framstillinga så heilskapleg som råd.

I Telemarksarkivet har arbeidet med å hente inn dokumentasjon som har vore mangelfull, allereie starta. Arbeidet har resultert i spanande prosjekt som «Synleggjering av dei usynlege arkiva i Telemark» og «Reiselivet i Vest-Telemark». Prosjektet «Fjellbygda Møsstrond» handlar om dokumentering gjennom innsamling av foto frå eit avgrensa område som er svakt dokumentert i samlingane våre.

BEVARINGSPLANANE PÅ HEIMESIDENE

- Bevaringsplanen for Vestfold: https://vestfoldmuseene.no/vestfoldarkivet/bevaringsplan-for-privatarkiver/
- Bevaringsplanen for Telemark: https://telemarksarkivet.no/2018/10/03/bevaringsplanen-den-kan-du-hente-her/

NETTVERK FOR PRIVATARKIVARBEID

Riksarkivaren har det overordna koordineringsansvaret for privatarkivarbeidet. I kvart fylke er det ein institusjon som koordinerer det regionale arbeidet med privatarkiv, inkludert arbeidet med bevaringsplanar. Nettverket av fylkeskoordinerande institusjonar går attende til 2004 og blei revitalisert i 2017. Nettverket har minst to årlege samlingar der felles utfordringar og ulike utviklingsprosjekt blir løfta fram.

FOTO: Per Ormestøyl, Telemarksarkivet.

NORSK BERGINDUSTRIARKIV

STORSLÅTT LANSERING: I juni 2019 ble Norsk bergindustriarkiv lansert i Lundhs AS sine lokaler i Larvik. Fra venstre: Karianne Schmidt Vindenes (leder av Vestfoldarkivet), Ingrid Nøstberg (leder av Norsk bergindustriarkiv), Inga Bolstad (riksarkivar), Thor-Anders Lundh Håkestad (adm.dir. i Lundhs AS), Kåre Pettersen (fylkesvaraordfører i Vestfold).
Foto: Hanne Bergby Olsen, Vestfoldmuseene.

LUNDHS AS/FOTO: Morten Rakke

Bergindustrien har stor betydning for samfunnet på mange områder, både historisk sett og i dag, og nå har den også fått sitt eget arkiv! Norsk bergindustriarkiv er etablert som en nasjonal tjeneste med formål om å sikre sentrale arkiver etter bergindustrien for framtida.

| TEKST: **INGRID NØSTBERG,** Vestfoldakivet |

Norsk bergindustriarkiv ledes fra Vestfoldarkivet, i nært samarbeid med Arkivverket og regionale bevaringsinstitusjoner rundt om i landet. Næringen selv bidrar i finansieringen av arbeidet.

LANSERING I LARVIK

Lanseringen av Norsk bergindustriarkiv fant sted i Larvik 17. juni 2019. Arrangementet ble holdt hos larvikittbedriften Lundhs AS i deres nye administrasjonsbygg på Torstrand, en virkelig praktbygning i larvikitt. Den formelle åpningen av Norsk bergindustriarkiv ble foretatt av fylkesvaraordfører Kåre Pettersen, som også stod for åpningen av bergindustriarkivets nye nettsider, www.bergindustriarkivet.no.

Riksarkivar Inga Bolstad holdt en engasjert hilsningstale, der hun understreket betydningen av å bevare arkiver etter bergindustrien, som en av Norges sentrale næringer, og roste Vestfoldarkivets initiativ og satsing på dette feltet. Arkivverket er en viktig støttespiller i arbeidet, og riksarkivaren understreket at dette ville fortsette også videre framover.

I tillegg var det hilsningstaler fra Direktoratet for mineralforvaltning, Norsk Bergverksmuseum og Arkivforbundet, og alle ser satsingen på et eget arkiv for bergindustrien som et kjærkomment tiltak for å kunne sikre dokumentasjon etter denne viktige næringen. Administrerende direktør Thor-Anders Lundh Håkestad orienterte om larvikittproduksjonen hos Lundhs, og forsker Tom Heldal fra Norges geologiske undersøkelse holdt et interessant foredrag om bergindustriens betydning både i et historisk perspektiv og et fremtidsperspektiv.

NÆRINGSSEKTORARKIVER – EN NY METODIKK

Norsk bergindustriarkiv er det tredje næringssektorarkivet som etableres i landet. Fra før har vi Norsk olje- og gassarkiv, etablert i 2014 av Arkivverket i Stavanger, og Norsk sjømatarkiv, etablert i 2018 av ArkiVest i Bergen.

Sektorarkivene representerer en ny metodikk i bevaringen av arkiver fra næringslivet. Man innretter bevarings- og formidlingsarbeidet mot utvalgte bransjer innenfor norsk næringsliv og jobber i et nasjonalt perspektiv. Sektorarkivet tar ansvar for å sikre og tilgjengeliggjøre arkiver fra hele landet innen den respektive næringssektoren.

Bevaringsarbeidet skjer gjerne i samarbeid med regionale aktører, slik at det fysiske arkivet oppbevares i regionen der det naturlig hører hjemme. Sektortilnærmingen utgjør slik sett et viktig supplement til den mer tradisjonelle tilnærmingen der arkivinstitusjonene jobber etter regionale bevaringsplaner.

Forretningsmodellen for sektorarkivene baserer seg på et spleiselag mellom bevaringsinstitusjonene og de respektive næringene. Det er bedriftene og organisasjonene som skaper og eier arkivene, og det er naturlig at næringen selv deltar i finansieringen så vel som i utarbeidelsen av en bevaringsstrategi. Denne samarbeidsmodellen gir muligheter for en mer effektiv, målrettet og gjennomarbeidet innsats når det gjelder bevaring av næringslivsarkiver.

Mange lokalsamfunn rundt om i landet er bygd opp rundt forekomster av mineralske råstoffer […]

BERGINDUSTRIEN – EN VIKTIG NÆRING

Bergindustrien er en av primærnæringene våre, det vil si at næringen utnytter naturressurser for å fremstille råvarer. Det er en tradisjonsrik bransje med røtter langt tilbake i tid. Mange lokalsamfunn rundt om i landet er bygd opp nettopp rundt forekomster av mineralske råstoffer, og bedriftene som utvinner og bearbeider mineralene, er viktige både for sysselsetting og de ringvirkningene de gir for næringslivet og samfunnet ellers. Bergindustrien har stor betydning for samfunnet på mange områder. Et moderne samfunn kan ikke klare seg uten bruk av mineraler, det være seg jern til bruk i stål, kalkstein til sement og papir, titan til hvitfarge, og ikke minst byggeråstoffer som sand, pukk og grus. Stein og mineraler er faktisk de råstoffene som brukes mest, etter vann, og i gjennomsnitt forbruker hver nordmann 13 tonn mineralske råstoffer årlig. I løpet av et helt liv vil dette utgjøre et forbruk på omtrent 1000 tonn per nordmann.

Norge er allerede i dag en stor mineralprodusent i europeisk målestokk, men kan trolig bli enda viktigere i fremtiden. Norge har en variert geologi med stort potensial for mineralproduksjon, i tillegg til konkurransefortrinn i form av en lang isfri kystlinje og nærhet til det europeiske markedet. Det er ingen tegn til at samfunnets behov for mineralske råstoffer vil minke, snarere tvert imot.

Bransjens egen organisasjon, Norsk Bergindustri, illustrerer bransjens betydning med slagordet «Alt som ikke gror er mineraler, alt som gror trenger mineraler». Det er med andre ord helt på sin plass at denne næringen får sitt eget arkiv, slik at dokumentasjonen etter bergindustrien sikres for fremtidige generasjoner.

BERGINDUSTRIEN I VESTFOLD OG TELEMARK

Det nye storfylket Vestfold og Telemark har hatt – og vil fortsette å ha – en ikke ubetydelig rolle innen bergindustrien. Noe av den tidligste gruvedriften i landet fant sted nettopp i Telemark. Først med brynesteinsproduksjonen i Eidsborg og eksport til europeiske markeder i over 1000 år, deretter etableringen av kobber- og sølvgruver i Vest-Telemark (Seljord og Fyresdal) i 1540-årene. Videre fikk regionen flere store jernverk i løpet av 16–1700-tallet, deriblant Ulefoss, Fossum, Fritzøe og Eidsfoss.

Også i dag huser regionen store aktører innen bransjen. Norcem i Brevik produserer sement for bruk i betong, og de enorme kalksteinsgruvene under byen er blant Norges største underjordiske gruver. Norcem produserer per i dag sement til 60 prosent av all betongproduksjon i Norge. Sement er hovedingrediensen i all byggevirksomhet som veier, bruer og bygninger. Larviksregionen i Vestfold er som navnet tilsier, hjemstedet til larvikitt – en unik stein som kun forekommer her. Den eksporteres i store mengder og brukes som fasadestein på praktbygg over hele verden. Ikke rart at larvikitten er kåret som

NORGES NASJONALBERGART!

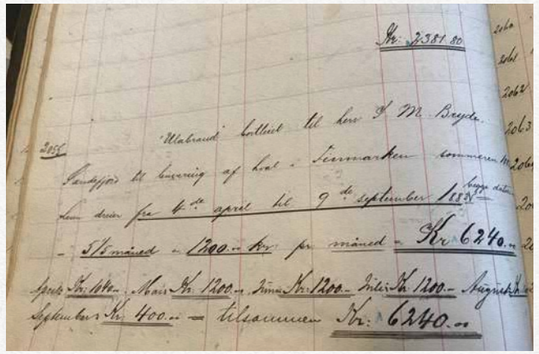
Også i framtida kan vår region få en nøkkelrolle. På Fensfeltet ved Ulefoss er det de siste årene foretatt kartlegginger og undersøkelser som viser at området har betydelige ressurser av sjeldne jordartsmineraler. Dette er råstoffer som tidligere ikke ble anvendt til noe formål, men som er kritiske for utvikling av «grønn teknologi». De brukes til teknologi i elbiler, vindmøller, mobiltelefoner og innen annen elektronikkindustri.

Man kan derfor trygt si at bergindustrien i Vestfold og Telemark er betydelig. Det er en næring med én fot godt plantet i fortida og den andre foten på vei inn i framtida. Målet er at også arkivene etter denne næringen blir bevart for ettertida.

KILDER:
- Torkel Thime, Nettverk for arkiv i næringssektorer, SAMDOK-rapport Priv 2017_4.
- Sven Dahlgren, REE mineralization in the Fen Carbonatite Complex, Telemark, Norway - A world-class exploration target for the HiTech and "Green-shift" Industry? Regiongeolograpport 1-2019, 86pp, Buskerud Telemark Vestfold County Councils.
- www.bergindustriarkivet.no.

Fra arkivet

Porsgrunnsskute PÅ HVALFANGST I FINNMARK

Langesundsfjordens Bukser-Dampskibsselskab fikk i 1882 bygget en ny kombinert bukser- og dykkerbåt i Rostock i Tyskland. Båten kom i langesundsfirmaets eie 22. oktober 1882 og fikk navnet «Ulabrand». I båtens bukeringsprotokoll ser vi at den ble bortleid til buksering av hval i Finnmark et år senere.

I perioden april til september 1883 ble «Ulabrand» utleid til «herr J. M. Bryde» fra Sandefjord. Johan Mauritz Bryde (1830–1899) ble skipper som 25-åring, startet sitt første rederi som 34-åring og ble en av Sandefjords største redere. I sin ungdom hadde han vært med på selfangst med Svein Foyn. I 1881 etablerte Bryde hvalfangerselskapet «Haabet», som skulle drive fangst på Finnmarksskysten, og to år senere hadde han altså behov for innleie av båt for slep av hvalskrogene.

I 1896 ble «Ulabrand» solgt til Bodø dykkerselskap, etter 13 år i Langesundsselskapets eie.

(Arkiv TGM-A-1026 Langesundfjorden buxerdampskipsselskap, Telemark Museum.)

BERGINDUSTRI PÅ VEGGEN

Vallø Tapetfabrik AS ble etablert av Eduard Fett på Vallø utenfor Tønsberg i 1891. Produksjonen økte fra 230 000 tapetruller i 1893, til over 1 000 000 tapetruller rundt 1903. I 1912 overtok Raaen fabrikken, og fram til produksjonsavviklingen i 1984 var virksomheten familiedrevet.

Vallø Tapetfabrik AS var tilnærmet enerådende på det nordiske markedet frem til etter 2. verdenskrig. På det meste arbeidet det nesten 100 mennesker i fabrikkene på Vallø.

Arkivet etter Vallø Tapetfabrik AS inneholder en stor mengde tapetprøver. Bildet viser et tapet med motiv fra bergindustrien. Hva tapetet het og hvilket år det ble produsert vet vi ikke. Men det gjør kanskje du?

(Arkivet A-2488, Vallø Tapetfabrik AS, Vestfoldarkivet)

Brynestein

NOREGS ELDSTE EKSPORTVARE

Heilt frå jernalderen og fram til vår tid vart det tatt ut og selt brynestein frå Eidsborg. Korleis kan det ha seg at denne vesle fjellbygda i Vest-Telemark kunne verte verdsleiande på eksport av brynestein?

| TEKST: **LENE TEIGLAND KLEIVI**, Vest-Telemark Museum |

ANNO 1907: Frå steinberget i Eidsborg hausten 1907. F.v. Gjermund Øian, Jon Rue, OLav Tjønnhaug, Hermod P. Lid, Bjønn Tjønnhaug, Steffa Hommo, Gjermund Rue, Aslak Knutslid, Olav J. Rue.

KVA ER EIT BRYNE?

Eit bryne er ein slipestein som kvesser våpen og reiskap av jern. I Eidsborg finst det finkorna kvartsskifer av veldig god kvalitet. Denne skiferen er lett å ta ut av fjellet og forme til ferdige bryneemne. Frå starten av var nok desse steinane berre kjende blant lokalbefolkninga. Deretter har ryktet gradvis spreidd seg etter kvart som trongen for slipereiskap auka.

UT TIL VERDA

Eksporten av eidsborgbryne byrja allereie på 700-talet, og ein finn spor av denne handelen i nokre av dei eldste byane i Noreg: Skien og Kaupang. Klåstadskipet, som vart funne på eit jorde inst i Viksfjord i Larvik, ganske nær Kaupang i Skiringssal, er årringdatert til 998 og var lasta med brynesteinemne frå Eidsborg då det sokk. Frå om lag år 1000 finn ein eidsborgbryne i heile Noreg, Danmark, Sverige, Polen, England og på Island. Om lag 1/3–1/4 av all brynestein som er funnen i Nord-Europa, og 1/5 av steinen frå Aust-Europa, er frå Eidsborg. Ein har òg funne bryne på den andre sida av Atlanteren, og mykje kan tyde på at vikingane hadde med seg brynestein på Vinlands-ferdene sine.

Når Snorre Sturlasson skildrar slaget ved Fimreite i 1184, presiserer han at heklungane skaut med piler og kasta spyd og brynestein som dei hadde frakta med seg frå Skien.

Brynesteinproduksjonen var ein sterkt medverkande årsak til at Skien vart eit handelssentrum, og handelen med brynestein er omtala i Skiens byprivilegier av 16. mars 1358 av kong Haakon 6.: «[…] Dere kan ha handel med hardstein og andre ting. Dere kan kjøpe og selge etter som gammel sedvane har vært her hos dere.» Diplom frå mellomalderen syner at brynestein også var ein verdi som folk til dømes kunne nytte til skattebetaling.

Brynesteinen vart i all hovudsak transportert med kløv over Hardangervidda eller vassvegen til Skien og Langesund.

Om ein studerer stadnamn langs Skiensvassdraget, finn ein fleire namn som er direkte knytte til brynestein, eller grjot, som det heitte på norrønt. Lastein bryggje på Dalen, Grjotnes mellom Kviteseidvatn og Flåvatn og Gråten i Skien er døme på slike namn.

ORGANISERINGA

Bygda Eidsborg var organisert slik at gardsbruka hadde rett til uttak av brynestein. Steinberget har vore eit felleseige, og salet av brynestein må ha vore ei god attåtnæring for bøndene i området, ikkje berre for dei som tok steinen ut av berget, men også for dei som transporterte, foredla og vidareselde han.

For å halde styr på kor mykje stein som vart tatt ut av dei ulike grunneigarane, og for å verte einige om pris og andre vilkår, danna bøndene i 1798 eit steinting som skulle samlast ein gong i året.

Å bryte hardstein var vinterarbeid, for då var det mindre å gjere på gardane. Dårleg vegstandard i Øvre Telemark gjorde også transporten enklare vinterstid, sidan ein då kunne transportere steinen med slede. I tillegg var hardsteinen lettare å bryte når det var frost, og det var denne steintypen som vart eksportert. Lokalt vart det nytta blautstein. Denne steinen kunne ein utvinne uansett årstid, og han vart rekna for å vera den beste. Ein testa visstnok kvassleiken ved å dra steinen over tungespissen: Ein god stein skulle henge på tunga.

INDUSTRIALISERING

Bøndene kunne ta ut og selje stein privat eller gjere avtaler med handelsmenn og oppkjøparar. Den industrielle revolusjonen og bygginga av Telemarkskanalen førte til eit oppsving i produksjonen av brynestein. Osloagenten Plesner starta i 1879 eit brynesteinssliperi i Kragerø basert på stein frå Eidsborg og Lårdal, og dette vart forløparen til det som til slutt vart heitande Norrøna Fabrikker. Både brukseigar Aall og konsul Wright var med på oppstarten av Norrøna i 1883. Produksjonen vart seinare flytt frå Kragerø til Porsgrunn.

Etter kvart tok kunststeinar over for natursteinen frå Eidsborg, og den siste båtlasta med brynestein på Telemarkskanalen frå Dalen til Porsgrunn gjekk i 1952. Etter den tid var det grunneigarane sjølve som fortsette drifta av blautstein som attåtnæring fram til 1976.

Det var kvaliteten på steinen og dei gode slipeeigenskapane som gjorde bryna så populære at dei raskt fann vegen ut i den store verda. Dei enorme haugane av bryne som no ligg att i brota i Eidsborg, er uslestein, altså stein som ikkje var god nok og difor vart skrota.

For arkeologar over heile verda er eidsborgbryne eit heilt eige omgrep.

Historikarar trekker ofte fram korleis omverda har forma mykje av kulturen i Vest-Telemark. Ein finn døme på denne påverknaden i både bunadar, rosemåling og byggjeskikkar. Det er fort å gløyme at Vest-Telemark også har nådd ut til resten av verda.

STADSNAMN OG BRYNESTEIN: Namnet Lastein brygge på Dalen er direkte knytt til brynestein, eller grjot som det heitte på norrønt. Bildet er frå sist på 1800-talet.

Eksporten av eidsborgbryne byrja allereie på 700-talet, og ein finn spor av denne handelen i nokre av dei eldste byane i Noreg: Skien og Kaupang.

Milepæler

500: Jernalderen byrjar i Noreg. Spor etter jernutvinning på Møsstrond i Vest-Telemark.
800: Funn av ubruka brynestein til eksport i Kaupangen i Skiringssal.
998: Datering av Klåstadskipet, som var lasta med brynestein frå Eidsborg då det sokk.
1000: 1/4 av all brynestein i Europa er frå Eidsborg.
1184: Slaget ved Fimreite, der heklungane kasta brynestein mot birkebeinarane.
1358: Skiens byprivilegier slår fast retten til å handle med brynestein.
1798: Bøndene i Eidsborg dannar steintinget.
1883: Norrøna Fabrikker i Porsgrunn vert etablert.
1892: Opninga av Bandakkanalen frå Dalen til Skien.
1952: DS Dyre Vaa frakta den siste lasta med brynestein frå Lastein på Dalen.
1955: Steintinget hadde sitt siste møte i Djuvestoga på det som no er Vest-Telemark Museum.
1976: Gjermund Omdal er den siste som hentar ut stein for sal.

KILDER:
- Livland, Haakon (1992) Eidsborgbryner – Eksportvare i Telemark fra vikingtid til våre dager, Lårdal Bygdemuseum.
- Espelund, Arne (2004) Jernet i Vest-Telemark – der tussane rådde grunnen.
- Arkiv VTM A-1025 Norrøna Fabrikker
- Arkiv VTM A-1164 Brynesteinsarkivet Eidsborg

1

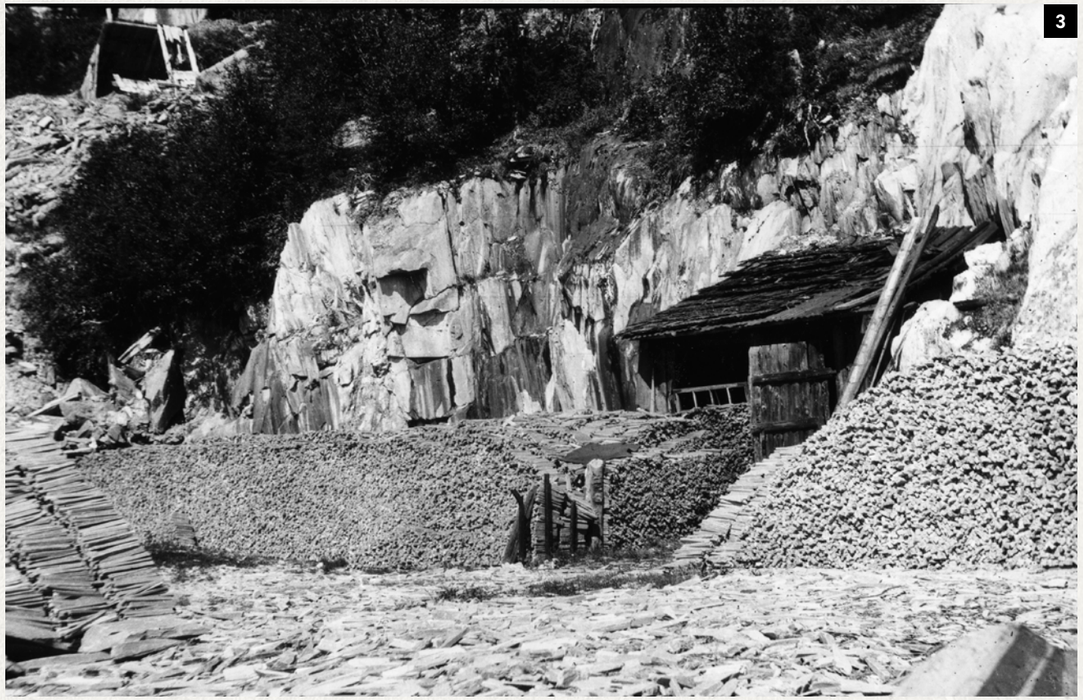

2

1. STEIN FOR SALG:
Gjermund Omdal tok ut og selde brynestein heilt til 1976.

2. STEINTINGET:
Stifteledokument Steintinget i Eidsborg 1789.

3. LAGERPLASS OG SMIE:
Brynela og smie i Brunåslien. (Foto: R.Falch-Muus. 1916. Norsk Tekn.Mus.Neg. 83/1:476)

3

VÅR VERDIFULLE *dokumentarv*

Alle arkivdokumenter er unike, men noen anses likevel som mer vesentlige som kilder til Norges historie enn andre. Noen av disse er innført på registeret Norges dokumentarv. Og noen av dem kommer fra vår region.

| TEKST: **HEIDI MEEN**, Vestfoldarkivet |

Memory of the World (MoW) ble opprettet i 1992, som et av flere UNESCO-program for å gi et nødvendig løft for å synliggjøre og redde kulturarven, samt å gjøre den tilgjengelig for flest mulig. Det finnes register på internasjonalt, regionalt og nasjonalt nivå. I Norge heter registeret Norges dokumentarv.

REGISTERET FOR NORGES DOKUMENTARV
Listen består av unike dokumenter og arkiver som er vesentlige kilder til Norges historie. Både privatpersoner, organisasjoner og institusjoner kan fremme søknader. Søknadene blir vurdert av en nasjonal komité, som avgjør hvilke dokument som blir innskrevet i registret.

Det første opptaket av et dokument i registret var i 2012 og siden har det vært nominasjonsrunde annet hvert år. Dokumenter og arkiv som blir tatt opp i Norges dokumentarv er nominerte av arkiv, bibliotek og museum over hele landet.

Her er en kort presentasjon av dokumentene som er særskilt knyttet til Vestfold og Telemark fylke. Informasjonen er hentet fra arkivverket.no og kulturradet.no/norges-dokumentarv.

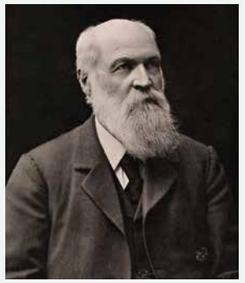

LARVIK GREVSKAPS ARKIV – 1671–1821
Larvik grevskap er foruten Jarlsberg det eneste grevskap i Norge. Arkivet er en unik kilde til grevskapenes historie, og danner i tillegg en grunnstamme til kunnskap om Vestfolds eldre historie.

Da kong Kristian 5. opprettet Larvik grevskap i 1671, utnevnte han Ulrik Fredrik Gyldenløve som greve i det nye grevskapet. Gyldenløve var stattholder i Norge, og dessuten kongens halvbror. Grevskapet omfattet Gyldenløves jordegods i søndre Vestfold med setegårdene Brunla, Halsen og Fritsø samt Fritsø jernverk i samme distrikt.

Ved siden av skattefrihet fikk greven utstrakte rettigheter. Han hadde birkerett som innebar myndighet til å utnevne dommere og kreve inn bøter, samt kallsrett som ga ham frihet til å ansette prester. I tillegg hadde han ansvar for skatteinnkrevingen. Grevskapene ble avviklet i 1821 og slått sammen til Larvik og Jarlsberg amt.

Hvor: Arkivverket, Statsarkivet i Kongsberg

ARKIVET ETTER COLIN ARCHER – 1868–1921
Som båtbygger er Colin Archer (1832–1921) i dag et internasjonalt kjent merkenavn. Arbeidet hans med å utvikle båtkonstruksjoner har hatt svært mye å si for å bedre tryggheten til sjøs, særlig gjennom konstruksjonen av redningsskøyter og forbedringen av småbåter.

Arkivet representerer viktige sider ved levevis, kultur og næring knyttet til landets maritime sektor, og er av stor verdi for personer som søker historiske og tekniske opplysninger om disse båttypene. Tilhører Foreningen Larvik Sjøfartsmuseum.

Hvor: Vestfoldarkivet

«AVSKEDIGEDE ARBEIDERE» – RJUKAN SALPETERFABRIKKER 1911–12
Rjukan har en sentral plass i norsk industri- og arbeiderhistorie. Protokollen dokumenterer svartelisting av avskjedigede arbeidere ved Rjukan Salpeterfabrikker, og synliggjør sider ved arbeidslivkultur og forholdet mellom arbeidere og arbeidsgivere under etableringen av vår moderne storindustri.

Hvor: Norsk Industriarbeidermuseum.

REVOLUSJONSFANEN FRA RJUKAN – CA. 1918–19
Fanen representerer arbeiderbevegelsens mest revolusjonære fase i tida etter første verdenskrig, og Fanen ble brukt ved en lang rekke av arbeiderbevegelsens markeringer i tida etter 1918-19. Rjukans sentrale rolle i norsk arbeiderbevegelse har gitt fanen en spesiell plass i norsk arbeiderhistorie.

Hvor: Norsk Industriarbeidermuseum.

ARKIVET ETTER SLEKTEN AALL – CA. 1660–1900
Aall-slekten var sentral innen bergverk, sagbruk og skipsvesen i tidlig norsk industri- og handelshistorie, en periode der handelsmessige og politiske forhold Norge gikk gjennom store endringer.

Arkivet dokumenterer bedriftshistorie tilbake til 1600-talet og er en unik kilde til kunnskap om fremveksten av Ulefoss, en tidlig industriplass i norsk historie. Brevsamlingen etter statsråd Niels Aall gir opplysninger om politiske forhold før og etter Riksforsamlingen i 1814. Arkivet er en rik kilde til kunnskap om industriell, politisk, økonomisk, sosial og kulturell historie i en viktig periode i Norges historie.

Hvor: Telemark Museum

NORGES ELDSTE KIRKEBOK – KIRKEBOK FOR ANDEBU 1623–1738
Den eldste bevarte norske kirkeboka ble påbegynt i Andebu i Vestfold i 1623, og er en viktig kilde til opplysninger om tidlig befolknings- og sosialhistorie. Kirkeboka er ført felles for hele prestegjeldet, i avdelinger for hvert av soknene Andebu, Kodal og Høyjord. Den er også todelt; en bolk for fødsler og en for dødsfall.

Hvor: Arkivverket, Statsarkivet i Kongsberg

EDVARD MUNCHS DØDSBOMAPPER 1944-1956 MED TESTAMENTE AV 1940
Edvard Munch (1863–1944) ønsket med testamentet å sikre sine verker som en arv til det norske samfunnet. I testamentet redegjør han for hvordan hans formue, kunstverk og litterære verk skulle fordeles og forvaltes.

Munchs bomappe i Oslo skifterett med registrering av eiendommer, bygninger, innbo og kunstverk gir innblikk i de materielle strukturene som omga maleren i de siste 30 årene av hans liv. Sammen med Ekely var eiendommene i både Åsgårdstrand, Hvitsten og Kragerø viktige for Munchs liv og virke, blant annet som inspirasjon for hans verker. Detaljerte registrerings- og takseringsforretninger viser både hvilke egne kunstverk han etterlot seg og hvilke verk av andre kunstnere han hadde. Testamentet var avgjørende for etableringen av Munch-museet som et nasjonalt kunstmuseum.

Munchs hus i Åsgårdstrand er i dag del av Vestfoldmuseene IKS. Etter hans død kjøpte kommunen boligen av hans søster Inger, som hadde arvet det og huset ble åpnet som museum i 1947. Eiendommen ble fredet av Riksantikvaren i 2013.

Hvor: Arkivverket, Statsarkivet i Oslo

OSEBERG-FUNNET – ORIGINAL FELTDOKUMENTASJON 1904-1906
Feltdagbøkene med notater og skisser dokumenterer utgravingen av et arkeologisk funn som blir regnet som en av de største nasjonalskattene.

Feltdokumentasjonen består av Gabriel Gustafsons og Haakon Shetelligs dagbøker og skissebøker fra utgravningen av Osebergfunnet i 1904–1906. De uvanlig gode bevaringsforholdene og den store mengden funn som ble gjort, førte til at denne utgravingen sies å være startskuddet for den moderne arkeologien i Norge. Til forskjell fra tidligere utgravninger ble arbeidet med Oseberghaugen usedvanlig godt dokumentert både med tanke på kontekst, metode og funn. Denne informasjonen kan gjenfinnes i dagbøkene og skissebøkene.

Hvor: Kulturhistorisk museum, Universitetet i Oslo

HVALFANGSTARKIVENE – 1862–1968
Arkivene etter hvalfangsten i Vestfold er mange og sammensatte, og er samlet av Hvalfangstmuseet, Slottsfjells-museet og Vestfoldarkivet. Storparten befinner seg i Vestfoldmuseenes arkivmagasin, der rundt 450 hyllemeter med privatarkiver direkte eller indirekte kan knyttes til hvalfangsten. Det er arkiver etter alt fra hyrekontorer, fagforeninger, rederier og verft, til privatpersoner eller butikker som sørget for varer ombord. Hvalfangstarkivene er etterspurt kildemateriale.

Næringen har hatt stor økonomisk og kulturell betydning for Norge, og fikk viktige økologiske konsekvenser. Fem dokumenter ble valgt ut som «monumenter» og eksempler på hvalfangstens betydning og dokumenterer ulike faser i den moderne kommersielle hvalfangstens historie.

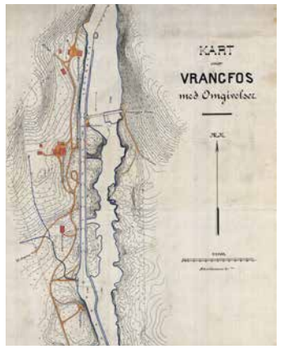
- Dagbok etter Svend Foyn, 1862–1883 – Hvalfangstmuseet
- Fangstlisens for Syd-Shetland, 1911 – Vestfoldarkivet
- Pastor Løkens brevsamling fra Sør-Georgia, 1912–1914 – Hvalfangstmuseet
- Styreprotokoll for Kosmos AS, 1928–1981 – Hvalfangstmuseet
- Theodor Anderssons fotografier fra Sør-Georgia, 1923–1932 – Hvalfangstmuseet
- Dagbok fra D/S Norvegia, 1927–1929 – Slottsfjellsmuseet

På hvalfangstarkiver.no kan du selv bla i Svend Foyns dagbok eller dagboken fra Norvegia-ekspedisjonen. Du kan også lese pastorens brev eller studere flotte fotografier. Eller lese mer om hvilke andre hvalfangstarkiver som finnes, samt lære hvordan du kan finne frem i arkivene.

Hvor: Vestfoldarkivet

HVALFANGST ARKIVER.NO

TELEMARKSKANALENS ARKIV – CA. 1850–CA. 1980
Arkivet etter Telemarkskanalene er viktig dokumentasjon i norsk samferdsels- og kulturhistorie. Telemarkskanalenes arkiv betår av Norsjø-Skienskanalen, opprettet i 1861, og Bandak-Norsjøkanalen i 1892. Arkivet er svært godt bevart og gir et rikt og detaljert bilde av hvilken rolle dette unike samferdselsanlegget har spilt i nærings- og samfunnslivet i regionen.

Hvor: Arkivverket, Statsarkivet i Kongsberg

VINJEBOKA – CA. ÅR 1500
Vinjeboka er den eldste bevarte trolldomsboka i Skandinavia og enestående i sitt slag, som den eneste svartebok bevart fra katolsk middelalder i Norge. Den er en viktig kulturhistorisk kilde med høy verdi som nasjonal kulturarv.

Denne lille boka er vår eneste bevarte kilde til et førreformatorisk magisk trosunivers og de magisk-religiøse praksiser som knyttet seg til det – et univers som ble forsøkt utryddet etter reformasjonen, og som ville vært fullstendig tapt om det ikke var for Vinjeboka.

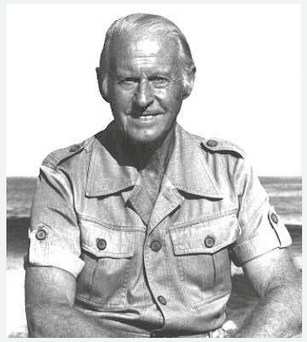
Hvor: Stiftelsen Oslo katedralskole

HENRIK IBSEN: ET DUKKEHJEM – MANUSKRIPT 1879
«Et dukkehjem» skrevet av Skiens store sønn, Henrik Ibsen (1928–1906) er et av de mest spilte skuespillene i verdenssammenheng. Stykket ble Ibsens europeiske gjennombruddsdrama.

Manuskriptmaterialet til Et dukkehjem, som i sin helhet oppbevares ved Nasjonalbiblioteket, utgjør noe av det mest omfattende og interessante blant Ibsens mange forarbeider. Det første kjente notat til stykket bærer tittelen «Optegnelser til nutidstragedien» og er datert Roma 19. oktober 1878. Materialet er også del av UNESCOS Memory of the World-register.

Hvor: Nasjonalbiblioteket

THOR HEYERDAHLS ARKIV
Gjennom sine ekspedisjoner og sin forskning var Thor Heyerdahl (1914–2002), opprinnelig fra Larvik, interessert i hvordan ulike kulturer hadde påvirket hverandre gjennom historien. Thor Heyerdahls etterlatte arkiver gir innsikt i livsverket til en av det 20. århundrets store formidlere og kjente oppdagere, som samtidig har vært en kilde til inspirasjon for flere generasjoner av leg og lærd over hele verden. Arkivet er også del av UNESCOS Memory of the World-register.

Hvor: Kon-Tiki Museet og Nasjonalbiblioteket

Fra arkivet

N. R. BUGGE
SKIBSREDERI
SVENSK VICEKONSULAT

V. R. jnr. 6244 1961

TELEFON CENTRALBORD 19370
TELEX NR. 1556
TELEGRAMADR. «EGGUB»
THE NEW BOE CODE

TØNSBERG 23. oktober 1961.
NORWAY
1/IE

Vestfold Rederiforening,
Storgt. 23,
Tönsberg.

MELSOM & MELSOM
INNEHAVERE:
PEDER MELSOM JR. - GUSTAV CARLSEN - EGIL G. MELSOM
SKIPSREDERI
HVALFANGERSELSKAPET «GLOBUS» A/S
HVALFANGERSELSKAPET «POLARIS» A/S

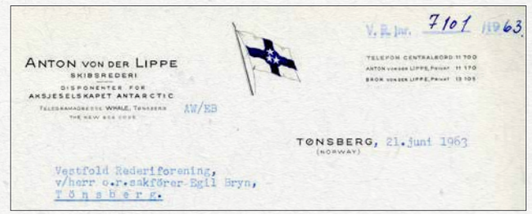
TELEGR.ADR.: MELSOM, LARVIK
TELEFON: (034) 83600
TELEX: 21456
POSTADR.: POSTBOKS 145
3251 LARVIK

JOHAN RASMUSSEN & Co.
INNEHAVERE:
JOHAN RASMUSSEN TORGER MOE
SVERRE BERGLAND REIDAR D. MOE

V. R. jnr. 3538 1956

TELEGRAMADRESSE: "HVALFANGST"
TELEX: TØNSBERG 9283
TELEFON: SENTRALBORD 83481

SANDEFJORD, 18. juli 1956.

ANTON VON DER LIPPE
SKIBSREDERI
DISPONENTER FOR
AKSJESELSKAPET ANTARCTIC
TELEGRAMADRESS: WORLD, TØNSBERG
THE NEW BOE CODE

V. R. jnr. 7101 1963

TELEFON CENTRALBORD 11 700
ANTON VON DER LIPPE, Privat 11 170
BROR VON DER LIPPE, Privat 13 105

AW/EB

TØNSBERG, 21. juni 1963
(NORWAY)

Vestfold Rederiforening,
v/herr o.r.sakfører Egil Bryn,
Tønsberg.

VESTFOLD OG TELEMARK REDERIFORENING

Sammenslåinger over fylkesgrensen er ikke noe nytt. Det har i årenes løp ofte skjedd at foreninger tilhørende hvert sitt fylke har funnet det hensiktsmessig å slå seg sammen for å oppnå større slagkraft. Dette gjelder også innen rederinæringen.

Vestfold og Telemark Rederiforening har sitt utspring i etableringen av Norsk Rederiforbund i 1909. Samme år ble henholdsvis Skiensfjordens Rederiforening og Tønsberg Rederiforening etablert. Tønsberg Rederiforening, som senere endret navn til Vestfold Rederiforening, samlet alle rederiene i Vestfold, og fikk 24 rederier innmeldt fra starten av. Skiensfjordens Rederiforening hadde i begynnelsen sju innmeldte rederier, samt to fra Kragerø. I 1984, etter 75 år hver for seg, slo de seg så sammen til Vestfold og Telemark Rederiforening.

Rederiforeningene har som sin fremste oppgave å ivareta rederiselskapenes interesser og opptre i fellesskap der dette er formålstjenlig. På starten av 1900-tallet var Norge i ferd med å befeste sin posisjon som en av verdens ledende skipsfartsnasjoner. Sammen med den tekniske utviklingen, foregikk en kommersiell utvikling, hvor dampskip mer og mer ble brukt i fraktfart. Organiseringen endret seg, fra tradisjonelle partsrederier til aksjeselskaper. Skipsfarten ble etter hvert underlagt strengere offentlige reguleringer knyttet til økt skipskontroll, tvungen lastelinje og sosiale forhold for sjøfolkene. Ved århundreskiftet 1800–1900 begynte også sjøfolk å organisere seg. Dette er noe av bakteppet for at rederne slo seg sammen i lokale rederiforeninger. Bakgrunnen for sammenslåingen av de to fylkenes rederiforeninger var skipsfartskrisen som startet i 1973. Skipsinvesteringene ble kraftig redusert, og krisen svekket betydelig rederienes egenkapital. Forut for sammenslåingen hadde Vestfold og Telemark allerede hatt et utstrakt samarbeid, og utgjorde blant annet en felles valgkrets i Norsk Rederiforbund. Mot slutten av 1980-tallet bedret skipsfartsnæringens rammevilkår seg og markedsforholdene så lysere ut.

Vestfold og Telemark Rederiforening er i dag i full aktivitet, med kontor i Sandefjord. I 2009 feiret foreningen 100 års jubileum. Jubileumsboken *I bølger. Vestfold og Telemark Rederiforening 1909–2009* gir et godt overblikk over skipsfartsnæringens vilkår på 1900-tallet. Arkivet etter Vestfold og Telemark Rederiforening omfatter i hovedsak dokumentasjon skapt etter 2. verdenskrig, og primært den aktivitet som foregikk i Vestfold Rederiforening. Noe dokumentasjon etter 1984 finnes. Tønsberg Rederiforenings første møtebok fra 1909–1934, finnes også i arkivet.

(Arkiv TGM-A-1026 Langesundfjorden buxerdampskipsselskap, Telemark Museum.)

Glimt av livet på landstasjonen

Arbeidere ved landstasjonen i Grytviken på Sør-Georgia stopper strømper og ser ut til å ha det riktig så trivelig. Det å være hvalfanger i Sørishavet krevde en rekke ferdigheter, deriblant ikke å la seg stoppe av hullete strømper. Det var bare å finne frem stoppesakene og stoppe i vei.

Bildet er fra fotosamlingen etter Theodor Andersson (1895-1980). Han var født i Jokkmokk i Sverige, og utdannet agronom, men etter å ha nektet å avtjene verneplikt og sonet en straff for dette, flyktet han til Norge. Etterhvert havnet han på Veierland, der han og kona kjøpte et småbruk, og fra denne øya var veien kort til øya mye lenger sør.

Andersson skulle arbeide som tømmermann ved landstasjonen, men for å spe på lønningen tok han ekstrajobber med å vaske tøy – og etablerte seg som fotograf med salg av postkort til de ansatte. Allerede på turen nedover tok han bilder, både fra avskjeden i Sandefjord og fra dåpen ved passering av ekvator.

Fotosamlingen er del av Norges dokumentarv og består av i alt 604 fotografier av hovedsakelig høy kvalitet og med unike motiver fra livet på landstasjonen i årene 1926–1932. Les mer om Theodor Andersson og fotografiene hans på hvalfangstarkiver.no. Bildene kan også ses på Vestfoldmuseenes fotoweb på vestfoldmuseene.no.

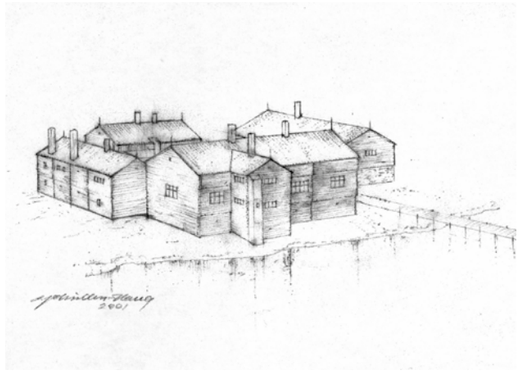
HERREGÅRDER OG HERREGÅRDSKULTUR

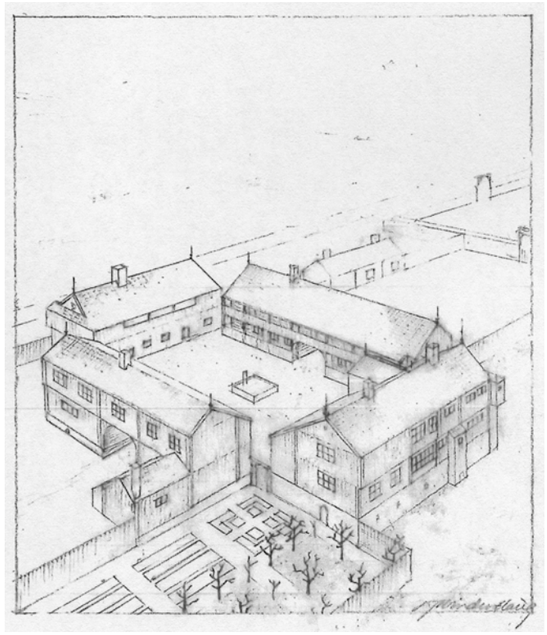
i Vestfold og Telemark

Ikke alle vet at herregårder og herregårdskultur har en mange hundreårig historie i Norge. Også her i regionen.

| TEKST: **AINA ASKE**, Vestfoldmuseene, i samarbeid med dr. art. Einar Sørensen |

Vestfold og Telemark har her en felles historie som har fått lite oppmerksomhet. To pågående prosjekter vil forhåpentligvis føre til en forandring.

REKONSTRUKSJONER: Kongsgården på Eidet i Skien 1650 og lensresidensen Sem (nåværende Jarlsberg), Tønsberg 1640. Begge tegninger er utført av arkitekt og forsker Lars Jacob Hvinden-Haug på bakgrunn av arkivmateriale.

Googler vi herskaplige eiendommer i Vestfold og Telemark (og for den saks skyld i resten av landet), blir vi servert flotte hus og en spenstig historie som gjerne starter 1814, eller rett før. Nå forsvarer disse steder og hus i høy grad den oppmerksomheten de får, men samtidig underkommuniseres det at anleggene også har en mange hundreårig historie som vi er mindre kjent med. En historie som er viktig for forståelsen av hvordan landet og landsdelen er blitt til.

HOVEDGÅRDER, PRIVILEGIER OG SKATTEFRIHET

«Herregårdene» var i 1500-1600-årene en klart definert kategori: De var hovedgårder, med stort landbruk, adelige setegårder med omfattende privilegier og skattefrihet, og de hadde utstrakt råderett over mengder av leilendingsbruk. Før eneveldets tid (1660) hadde adelen eksklusiv rett til slike hovedgårder, og vi finner dem over det meste av landet, klumpet sammen i enkelte områder. Herregårdene hadde oftest sentral sjøveis adkomst, de lå i rikt jordbruksland, var knyttet til fossefall og sagbruksdrift og var knyttet til bergverk. Dessuten var adelen en viktig aktør for fremveksten av våre ladesteder og strandsteder.

HERREGÅRDENE OG HERREGÅRDSKULTUREN

Herregårdene fantes i en høy konsentrasjon rundt Oslofjorden, og Østfold har vært selve «herregårdsfylket». Mindre kjent er Vestfolds mange herregårder, og også i Telemark, som feirer sin rike bondekultur, har det ligget herregårder.

Regionen var før eneveldets nyorganisering (fra 1660) inndelt i tre administrasjons len: Tønsberg, Brunla og Bratsberg. De viktigste lenene hadde administrasjonsgårder, «lensresidenser» eller «kongsgårder». Også disse var herregårder.

Residensen for Tønsberg len var Sem (nåværende Jarlsberg). Brunla len lå først under Brunla gård, men fikk så lensresidensen Unneberg i Sandefjord. Bratsberg lens residens var først Bratsberg gård, deretter kongsgården i Skien, som lå på Eidet.

De fleste herregårdene lå ved fjorder og viker langs kysten fra søndre Vestfold til Skiensfjorden. Noen herregårder var lokalisert til fossefall lenger inn i landet. Det var utstrakt samkvem mellom eierne og de enkelte slekter og aktører på herregårdene.

Setter vi passerspissen i Hvarnes kirke i Lågendalen, kan vi innenfor en radius av 25 km registrere følgende viktige herregårder: Melsom, Skjersnes, Sem, Auli, Fossnes, Herre-Skjelbred, Unneberg, Halsen (Gloppe), Melau, Fritsø, Brunla, Bjerkevoll, Slåttnes, Bratsberg, Fossum og Kongsgården i Skien – totalt 16 stykker. Utenfor sirkelen kan vi supplere med Falkensten, Ulefoss og Holden som bringer antallet opp i 19. Ytterligere noen gårder var mer ustabile enheter som hadde privilegier kun i kort tid.

GREVSKAPSTID OG BORTFALL AV PRIVILEGIER

Den siste delen av perioden kalles i Vestfold for «grevskapstiden» som følge av opprettelsen av de to grevskapene Laurvigen og Jarlsberg i 1671 og 1673. Grevene fikk overta privilegiene som adelen tidligere hadde hatt, men grevskapene var kun arvelige len som kunne falle tilbake på kronen.

De gamle herregårdene mistet sine privilegier og fikk borgerlige eiere, og de fleste ble etter hvert splittet opp til ordinære bondegårder. Herregårdskulturen ble følt som noe fremmedartet og sank gradvis ned i glemselen. En ny elite av eneveldets nye adel og individer som skaffet seg «rang» bygde snart nye imponerende anlegg som tok mål av seg til å videreføre en europeisk herregårdskultur.

EN FELLES HISTORIE – OG TO PROSJEKTER

Vestfold og Telemark har her en felles historie som har fått lite oppmerksomhet. To pågående prosjekter vil forhåpentligvis føre til en forandring.

Det ene prosjektet er Vestfolds herregårder som tar for seg herregårder innenfor fylkesgrensen fra cirka 1500 til 1814. Anleggene fra før eneveldet (1660) er for lengst borte, men i tillegg til arkivmaterialet, som finnes i Arkivverket og til dels på Digitalarkivet, kan landskapet fortsatt fortelle om den tidligere virksomheten. Jakten på regionens forsvunne herregårder startet opp som et samarbeide mellom Vestfoldmuseene IKS og Kulturarv i Vestfold fylkeskommune med ambisjoner å kunne dokumentere og formidle tilgjengelig arkivmateriale for Vestfold. Prosjektet er forankret i «Strategisk Kultur- og idrettsplan for Vestfold 2019–2022».

Kunsthistoriker Einar Sørensen ser en utvidelse av prosjektet til Telemark nesten som en selvfølge:

- I motsetning til de herskapelige bygninger som vi kan google bilder av, er herregårdenes historie fra 1500-1600-tallet basert på skriftlige kilder i arkivene, med unntak av enkelte synlige levninger. Det er når vi lærer å forstå gårdene og kulturen at vi også kan «lese» kulturlandskapets historiske forutsetninger og få øye på de sammenhenger som skapte herregårdene.

Det andre prosjektet er Opphøyet og oversett, som handler om hva som skjedde med herregårdene opp mot vår egen tid. I Vestfold og Telemark har flere av dem i dag funksjon som museer: Herregården i Larvik, Eidsfoss hovedgård, Søndre Brekke hovedgård og Ulefos hovedgård.

Prosjektet er et forskningssamarbeid mellom Telemark Museum, Vestfoldmuseene IKS, Oslo Museum, Norsk Folkemuseum og Østfoldmuseene, og skal undersøke hvordan herregårdsmuseene rundt om i landet ble etablert, hvilke historier de formidler og hvilke muligheter man ser for denne typen museer i fremtiden. Kulturrådet har gitt treårig støtte til prosjektet som startet opp i 2018.

SETT FRA LUFTEN: Flyfoto av Ulefos Hovedgaard ca. 1950, UA-F1287, Fjellanger Widerøe, Telemark Museum.

Slekten Aalls arkiver

FRA ULEFOS HOVEDGAARD 1660–1900

«…især Indvaanernes blide Omgangs og Selskabs Tone har bragt mig til ret ivrigen at ønske, at Porsgrund maate blive det Sted der vælges for det norske Universitet…»

| TEKST: **KIRSTEN TANGEN**, Telemark Museum |

Sitatet i ingressen er hentet fra et brev som amtmann Marcus Gjøe Rosenkrantz skrev til (senere statsråd) Niels Aall i 1811. Diskusjonen om hvor det planlagte norske universitetet skulle ligge, pågikk da for fullt. Brevet er ett av tusenvis av brev og dokumenter som befinner seg i det store arkivet etter slekten Aall, som siden 1781 har eid og drevet det store Ulefosgodset i hjertet av Telemark.

NORGES DOKUMENTARV

Den 3. oktober i 2014 ble Slekten Aalls arkiver tatt opp i «Noregs dokumentarv». Begrunnelsen var som følger:

Aall-slekta var sentral i tidleg norsk industri- og handelshistorie innan bergverk, sagbruk og skipsvesen, i ein periode der handelsmessige og politiske tilhøve i Noreg gjekk gjennom store endringar.

Arkivet, skapt av medlemer av familien Aall frå godset kom i familiens eie, dokumenterer bedriftshistorie heilt tilbake til 1600-talet og er ei unik kjelde til kunnskap om framveksten av Ulefoss, ein tidleg industristad i norsk historie. Brevsamlinga etter statsråd Niels Aall gjev opplysningar om politiske tilhøve før og etter Riksforsamlinga i 1814.

Arkivet er ei rik kjelde til kunnskap om industriell, politisk, økonomisk, sosial og kulturell historie i ein viktig periode i Noregs historie.

SLEKTEN AALL – TIL NORGE VIA DANMARK OG ENGLAND

Det hele begynte en dag i 1712, da en engelsk seilskute la til havn i Brevik, en malerisk liten by på Telemarkskysten. Om bord var den ti år gamle Niels Aall, som skulle komme til å bli stamfar til en stor og mektig slekt i Norge. Navnet Aall kommer fra Danmark, og Niels' far var dansk, mens moren var engelsk.

Familien bodde i London, og faren drev antagelig med tømmerimport fra Norge. Etter den store brannen i 1666, som la store deler av London i aske, var det et voldsomt behov for tømmer. Det sies at store deler av London er bygd på tømmer fra Norge. Enkelte engelske trelasthandlere hadde valgt å flytte til Norge, blant annet til Porsgrunnsdistriktet, og drev sine forretninger herfra. Antagelig var målet for Niels' reise å komme i lære hos en av disse trelasthandlerne.

HARDT ARBEID OG STRATEGISKE GIFTERMÅL

Etter hvert skulle Niels Aall komme til å slå seg opp som en betydelig forretningsmann i Porsgrunn. Han arbeidet antagelig hardt, men passet også på å gifte seg med kvinner som gjennom arv og fødsel var godt bemidlet. Hele tre ganger giftet han seg. Først med Anne Margaretha Nielsdatter Josten, så med Benedicta Henrikka Bergh og til slutt med Fredrikke Sophie Rasch. Etter en stund eide familien Aall både sagbruk og jord- og skogeiendommer, drev trelasthandel og skipsrederi og tjente store penger.

ANNO 1830: Maleri av Ulefos Hovedgaard fra omkring 1830, trolig malt av Ferdinand Gjø. Foto: Tom Riis, Telemark Museum.

«Det sies at store deler av London er bygd på tømmer fra Norge.»

TRE BRØDRE PÅ EIDSVOLL I 1814

Det var med Niels' sønn, Nicolai Benjamin, at Ulefosgodset kom i Aall-familiens eie. Også Nicolai Benjamin hadde giftet seg godt. Amborg Jørgensdatter Wesseltoft var datter av en av Skiens rikeste kjøpmenn. Sammen fikk ekteparet syv barn. Sønnene Niels, Jørgen og Jacob skulle alle komme til å spille en rolle i Norges historie. Jørgen og Jacob som medlemmer av Riksforsamlingen på Eidsvoll i 1814, Niels som handelsminister og statsråd etter at Grunnloven var vedtatt.

EN ARKITEKTONISK PERLE

Det ble statsråd Niels Aall, som han vanligvis blir kalt, som overtok Ulefos-godset med tilhørende skoger, jord- og sagbruk, etter foreldrene. Rundt 1805 satte Niels og hans kone, Christine Blom, i gang med å bygge det praktfulle anlegget vi i dag kjenner som Ulefos Hovedgaard.

Ulefos Hovedgaard blir ansett for å være empirestilens hovedverk i Norge. I mange år bodde familien på Ulefos om sommeren, mens vinteren ble tilbragt på Søndre Brekke gård i Skien – det vil si der hvor Telemark Museum holder til i dag. Etter hvert skulle

økonomiske nedgangstider føre til at vinterboligen på Brekke måtte oppgis og Hovedgaarden tas i bruk som helårsbolig. Fremdeles er godset i Aall-familiens eie, men i 1989 ble hovedbygningen skilt ut og gjort om til museum.

OM KRIG OG FRED, SYKDOM, DØD OG KJÆRLIGHET

Mye av det slekten Aall har foretatt seg opp gjennom århundrene, både privat og i næringssammenheng, er dokumentert og tatt vare på i form av arkivmateriale. Aall-arkivet er unikt ved at det spenner over en så lang tidsperiode og så mange emner.

For eksempel blir trelasthandelen, som betydde så mye for hele Bratsberg amt (Telemark fylke), belyst gjennom korrespondanse og regnskaper fra perioden 1780–1820. Arkivet omtaler også viktige offentlige anliggender rundt 1814, som Provideringskommisjonen, Selskabet til Norges Vel, skolevesen, postvesen og mer. Også den politiske situasjonen, som skulle munne ut i at Norge fikk sin egen grunnlov i 1814, blir vi kjent med gjennom brev til og fra en rekke mennesker som har hatt betydning for Norges historie. Nevnes kan kronprins Christian Fredrik, grev Herman Wedel Jarlsberg, Carsten Anker, Peder Anker og stattholder Severin Løvenskiold.

Arkivets rikholdige brevsamling gir også et bilde av tidens sosiale, kulturelle og økonomiske forhold. Vi får innblikk i dagliglivets små og store sorger og gleder, slik som selskapelighet, matretter, sykdom og død, utdannelse, reiser, bekymring om krig og kornmangel, og økonomiske oppgangs- og nedgangstider. En god del av brevskriverne var kvinner, og noen var også barn.

«Ulefos Hovedgård blir ansett for å være empirestilens hovedverk i Norge.»

«AT PORSGRUND MAATE BLIVE DET STED DER VÆLGES FOR DET NORSKE UNIVERSITETET...»

Vi avslutter med å gjengi mer av brevet fra Gjøe Rosenkrantz til statsråd Niels Aall:

Under de mange samtaler jeg har haft med Adskillige over dette Emne, men især, besynderligt nok, efter at have læst Wergeland, som saa ivrigen fegter for Christiania som det rette Sted til et norsk Universitet, er jeg bragt til at troe Porsgrund skulde være dertil det bequemmeste Sted i Norge. Dette Steds skjønne Beliggenhed; dets større Sikkerhed for fiendtlig Overfald, end nogen anden Kiøbstad i hele Norge; dets betydelige Handel; den Lethed med hvilken de Studerende fra dette Sted kunne besøge de vigtigste Biergværker i det søndenfieldske Norge; den langt større Lethed med hvilken der kan faaes de fornødne Grunde til Universitetets Bygninger og Hauge, end her; dette og mer; men især Indvaanernes blide Omgangs og Selskabs Tone har bragt mig til ret ivrigen at ønske, at Porsgrund maate blive det Sted der vælges for det norske Universitet …

Innholdet i dette brevet er kjent fra før, men originalen befinner seg altså i Aall-arkivet.

STAMFAR: Niels Jacobsen Aall (1702–1784) var født i London og kom til Norge i 1712. Her ble han kjøpmann, trelasthandler, sagbrukseier og skipsreder. Han er stamfar for slekten Aall i Norge.

KILDER:
- UA-A-1001 Slekten Aalls arkiv fra Ulefos Hovedgaard.
- Slægten Aall, 1908.
- Breve fra slekten Aalls arkiver 1738–1905, 1948. Forord av Sverre Steen.
- Brev fra slekten Aalls arkiver, anden samling, 1956.
- Jo Sellæg: Ulefos Hovedgaard først og fremst, 2007.
- Ragnhild Hagen: De syv fruer til Ulefos Hovedgaard 1782–2007, 2009.
- Arild Stubbhaug: Jacob Aall i sin tid, 2014.

ARKITEKTONISK PERLE: Ulefos Hovedgaard regnes for å være empiretidens viktigste arkitektoniske verk i Norge.
Foto: Tom Riis, Telemark Museum.

DIGITALISERING AV FOLKEMUSIKK: Fra venstre: Ann Tove Manshaus, Elfi Sverdrup og Jon Anders Røise.

Lyden
AV VESTFOLD OG TELEMARK

Vestfold og Telemark har mye til felles, deriblant en forkjærlighet for folkemusikk. Elfi Sverdrup har siden 1977 jobbet med å samle inn folkeviser fra vårt ganske land, og i samarbeid med Ann Tove Manshaus og Jon Anders Røise i Vestfoldmuseene gjør hun nå samlingen tilgjengelig for alle som måtte være interesserte.

| TEKST OG FOTO: **HANNE BERGBY OLSEN**, Vestfoldmuseene |

Men hvorfor folkemusikk, Elfi?
– Jeg begynte å samle folkeviser i 1977, da jeg gikk på akademiet på Rauland. Jeg flyttet til Oslo i 1979, og da gikk jeg på Nasjonalbiblioteket og Folkemusikkarkivet for å lære meg viser. Men allerede da jeg gikk på skole i indre Stokke i Vestfold, sang vi mye i alle friminuttene. Mamma var fra Grenland og sang nesten alltid, så for meg har det vært en veldig personlig historie.

Hun sitter på et møterom i Vestfoldarkivet i Sandefjord. På bordet foran henne ligger mengder av kassetter – en brøkdel av samlingen som har blitt til i løpet av drøye 40 år. Hun har selskap av Jon Anders Røise, digitaliseringsekspert og IT-ansvarlig i Vestfoldmuseene IKS, og Ann Tove Manshaus, rådgiver i Vestfoldarkivet og prosjektleder for publisering av tradisjonsmateriale.
– Litt av Vestfoldarkivets mandat er å bevare arkiver fra Vestfold og ha en helhetlig dokumentasjon av fylkets historie. Vestfoldarkivet er jo et fylkesarkiv med gode muligheter for digitalisering og langtidslagring. Vi lager en samling basert på det Elfi har samlet inn, og det vi kan bruke, kommer vi til å gjøre tilgjengelig på nettsiden Lyden av Vestfold – og kanskje etter hvert Lyden av Vestfold og Telemark, forklarer Manshaus.

INDERLIG INTERESSERT I VESTFOLD

Sverdrup, som er født i Oslo, kom til Stokke allerede som treåring. Hun frydet seg over friheten og de landlige omgivelsene i Stokke.

– Jeg syntes det var så deilig og fritt her. Jeg husker jeg ble veldig overrasket over at folk ikke likte sin egen dialekt. Jeg syntes jo alt var fint med Stokke! Jeg hadde en sterk kjærlighet til Stokke, forteller hun, og fortsetter:
– Det ble så sterkt at det gjorde at jeg ble interessert i folkekultur, sanger og dialekt fra Stokke. Kanskje mye mer inderlig enn dem som er herfra. Mange av dem jeg vokste opp sammen med, har mistet dialekten sin. Jeg bodde 15 år i Oslo, men tviholdt på dialekten min. Jeg kom hjem som en slags museumsgjenstand da jeg flyttet tilbake i 1994.

– Det er derfor vi bruker henne, fordi hun er så autentisk, sier Manshaus og ler.

– Elfi har nå begynt med en avlevering av materialet. Hun har samlet mye, og det er unikt for Vestfold og viktig at vi får det inn i Vestfoldarkivet, legger hun til.

TILGJENGELIG FOR HELE EUROPA

I 2017 ble Manshaus spurt om å lede en gruppe som skulle utrede folkemusikkarkiv og lydarkiv i Norge, basert på publisert fordypning. Da reiste hun land og strand rundt for å se på utfordringene med lydmateriale.
– Det står ganske dårlig til med folkemusikkarkiv i Norge. Det er mye som bare blir liggende. I dette prosjektet med å formidle lydarkiv skulle jeg også prøve ut et publiseringsverktøy som heter Loudcloud. Der kan man publisere digitale filer, som igjen kan publiseres på Europiana – et europeisk nettsted som er brukt mye av folkemusikere og tradisjonsinteresserte i Europa. Jon Anders er min høyre hånd i dette prosjektet.

FRA GRISEVISER OG KVINNETRADISJONER

– Jeg har jo hørt på alt materialet. Det er jo også noen skikkelig griseviser. Jeg satt på kontoret mitt og ble skikkelig flau, men jeg har jo vært på sjøen og skjønner sammenhengen, sier Røise.

Sverdrup har turnert med den type viser og fått oppleve på nært hold hvor utbredt sjangeren er. I enkelte sammenhenger har hun snakket med folk som forteller at griseviser har vært radert og fjernet fra arkiver.

– Jeg samler på alt fra salmer til griseviser. Jeg har ikke en spesiell interesse av sistnevnte, men jeg har oppdaget at det er veldig få som tør å samle på det, og ikke minst synge det åpenlyst.

Sverdrup forklarer at den type viser fra gammelt av har vært en kvinnetradisjon. Hun har satt seg inn i hvordan kvinner har brukt det.

– Ofte når jeg har den type konserter, kommer folk bort til meg og vil synge, og så får jeg lov til å ta opp. Jeg har mobilen full av sånne opptak. Kvinner har brukt det som et voldsomt maktmiddel, forteller hun, og legger til:

– Jeg kan noen sanger som er så grusomme, særlig hvis man tenker på hvordan det har blitt brukt. Man skjønner kanskje ikke i begynnelsen hva det handler om, men i spesielle sammenhenger, for eksempel hvis det er en prest som har forgrepet seg på noen, kunne man lage en sang om det, og så var det kun presten som skjønte hva du sang om. Virkelig farlige sanger, og da begynner det å bli interessant på en helt annen måte. Og så har det selvsagt også vært brukt bare for moro, fordi det er gøy å si tabuord.

HANDLER OM IDENTITETSFØLELSE

På samme måte som de samler inn arkiver til Vestfold-arkivet, har Sverdrup samlet inn folkeviser. Hun samler bredt – fra griseviser til hvalfangstviser.

– Jeg jobber like mye med en grisevise som en salme. Mange av sangene har en mye lengre historie enn vi tror. En finner de samme sangene igjen overalt i ulike versjoner. Det pleier å være et tegn på at det er gammelt.

Mye av folkevisemiljøet står i fare for å gå tapt, men ifølge Sverdrup er store deler av miljøet fortsatt svært levende. Hun mener det er viktig å bevare folkevisene for fremtiden.

– Dette er ting som går fra menneske til menneske i århundrer. Jeg har veldig respekt for det, og så er det fantastisk å være en del av en sånn muntlig tradisjon. Du får en sang som et menneske har sunget hele livet. Det er kanskje ikke så farlig om ting dør ut, men det er fascinerende at det er en slags historiefortelling, sier Sverdrup.

– Så får man jo litt lokale tradisjoner. Med tanke på at vi nå får en ny region, handler jo dette om identitetsfølelse, påpeker Manshaus.

– For meg som er innflytter hit, er kontakten jeg har med folkevisemiljøet, gull verdt. Jeg får så mye Vestfold-energi av de møtene vi har. Et annet aspekt ved folkevisene og hvorfor det er viktig, er jo dialekter. Spesielt med tanke på formidling ut mot skoleelevene, der det er snakk om å ta bort sang og musikk. Da har vi en enda viktigere oppgave enn noensinne med å få samlet inn dette materialet, avslutter hun.

Mye av folkevisemiljøet står i fare for å gå tapt, men ifølge Sverdrup er store deler av miljøet fortsatt svært levende. Hun mener det er viktig å bevare folkevisene for fremtiden.

Elfis favorittfolkevise

So ro stubberusken minn.
Du ske få perleband av pap´en dinn.
Du ske få kjole med gullbårdær på.
Det ske vesle stubberusken få.

So o ro, so o ro.
Du ske få sukker med tæggær på.
Du ske få sovæ i bænken.
So o ro. So o ro.
Har du´nte søvnæ inå dæ.

«Dette er en bånsull som Erling Bøe skreiv ned, men som har vært i bruk i det området hvor jeg har vokst opp. Egentlig består den av to bånsullær, men de blei ofte syngi sammen. Melodien i siste delen av sangen er faktisk lik Magnushymnen, som blei nedskrivi i 1280.» *(Elfi Sverdrup)*

FOLKEMUSIKKARKIVET i Telemark

Folkemusikkarkivet i Telemark har som oppgåve å ta vare på og drive formidling av folkemusikk og -dans i Telemark.

| TEKST: **KARI LØNNESTAD**, Folkemusikkarkivet i Telemark |

Foto: Folkemusikkarkivet i Telemark

På 1980-talet starta det målretta arbeidet med innsamling av folkemusikk i fylket. Arbeidet blei drive på prosjektbasis i regi av Telemark musikkråd og med midlar frå Telemark fylkeskommune og kommunane. Dette førte til at fylkeskommunen i 1999 etablerte eit permanent folkemusikkarkiv. Arkivet har nå vore i drift i 20 år. Det har kontorstad i Bø og har heile Telemark som arbeidsfelt. Det blir framleis drive innsamling, dels ved eige dokumentasjonsarbeid og dels ved å ta imot materiale frå andre.

SAMTIDAS UTØVARAR

I dag er det ikkje berre fortida ein er oppteken av, men også samtida, ved å dokumentere dagens utøvarar, både unge og gamle, med lyd- og videoopptak. Det er også viktig å få fram heile breidda av tradisjonsmusikken – sjølv i Telemark er folkemusikk meir enn berre hardingfele.

Arkivet opererer med ein vid definisjon av folkemusikkomgrepet, og gjennom åra har det bygd opp ei variert samling med materiale frå alle delar av fylket. Opptakssamlinga omfattar nå over 20 000 registrerte kutt. Arkivet har også ein del skriftleg materiale, i form av noter, artiklar, tidsskrift og liknande.

GULL I SAMLINGA

Materialet er tilgjengeleg for alle interesserte som ønsker å besøke arkivet. Mange av opptaka er det også mogeleg å få ut kopi av, og ein kan vende seg til arkivet med spørsmål som gjeld folkemusikk- og dansetradisjonane. Enkelte publikasjonar har blitt gitte ut, blant anna ei visebok med materiale frå samlinga.

I dag er det ikkje berre fortida ein er oppteken av, men også samtida, ved å dokumentere dagens utøvarar, både unge og gamle, med lyd- og videoopptak.

Fleire av dagens yngre utøvarar er ivrige arkivbrukarar og har funne mykje gull i samlinga – men arkivet er også for dei som berre vil ha dette til husbruk. Det viktigaste er at materialet blir brukt, at tradisjonen lever vidare. Kvardagsmusikken er også verdifull.

Nå som Vestfold og Telemark er blitt ein samla region, ville det vere spennande med eit samarbeid om folkemusikkarkiv.

Fotografiets kraft

Å LESE BILDER, FOTOGRAFIER OG NORSK FOLKEMUSIKK

Fotografiet viser oss glimt fra et øyeblikk som har passert. Det bærer med seg historier og visuell informasjon om det avfotograferte. Fotografiet fungerer som en historisk referanse og som en kollektiv hukommelse for betrakteren og for samfunnet. Slik sett er fotografier et fabelaktig dokument å studere og tolke.

| TEKST: **CECILIE AUTHEN BORGESTAD**, fotoarkivar Telemark Museum |

VISUELLE OPPLYSNINGER: Fotografiet av folkedans ved Sundslid i Fyresdal inneholder mange opplysninger som kan tolkes og granskes.
Foto: Bendik Taraldlien, Telemark Museum.

FOTOGRAFI OG FORSKNING

Ved Telemark Museum har vi i magasinene samlinger på anslagsvis to og en halv millioner fotoeksemplarer, og disse strekker seg fra fotografiets barneår på 1840-tallet og frem til i dag. Etter å ha arbeidet som fotoarkivar i en årrekke har jeg betraktet tusenvis av fotografier, og jeg undrer meg stadig over bildenes evne til å dokumentere og formidle historier. Naturligvis er det aldri noen som vil komme gjennom slike store fotosamlinger i sin livstid, men fotografiets kraft og egenverdi utgjør et enormt potensial, der de ligger bevart rundt om i norske fotosamlinger og arkiv.

Heldigvis ble forskning på et konkret bruddstykke av norsk fotohistorie mulig for meg, og i dag arbeider jeg med en mastergradsavhandling om fotografi knyttet til norsk folkemusikk. Musikkulturen danner en del av vår immaterielle kulturarv og har i stor grad blitt overlevert muntlig fra en generasjon til den neste. Avhandlingen dekker perioden 1840–1940, som også utgjør fotografiets første hundre år i Norge.

Hva er det som gjør at historiske fotografier ofte fenger oss, og hvorfor er de så spennende å utforske?

Det er flere grunner til at fotografier kan være nyttig ved historiske kildestudier og forskning. Et enkelt fotografi er et komplekst dokument som kan gi oss mange opplysninger. Det inneholder en kommunikasjonsprosess og vil ofte kunne fortelle oss mye om den fotograferte, fotografen og samtidens samfunn. Det visuelle avtrykket et fotografi er, vil også kunne gi oss en kollektiv hukommelse om vår felles historie.

ARKIVENES FANTASTISKE VERDEN

Ved de fleste større museer og profesjonaliserte arkiv i Norge finnes fotosamlinger bevart, og det digitaliseres og publiseres fotografier på internett som aldri før. Allikevel vil publikum i mange tilfeller bli overrasket over hvor mye materiale som finnes bevart, og som kan letes frem av dyktige arkivarer, til den enkeltes behov.

Det blir skrevet slektshistorie og det blir skrevet lokalhistorie. Det kan være at den som søker i samlingene, er interessert i klær, mennesker, dyr eller steder. Mye av vår historie har blitt fanget av fotografens kamera. De flotteste historiske glimt og underligste øyeblikk er dokumentert og bevart for ettertiden.

DEN VISUELLE FOLKEMUSIKKEN

Så tilbake til norsk folkemusikk. Selve definisjonen på hva som omfattes av begrepet norsk folkemusikk, skal ikke omtales her, da dette ville være altfor komplekst og plasskrevende i artikkelen. I norske arkiver finnes det spredte fotografier knyttet til norsk folkemusikk fra perioden 1840–1940. Fotografiene som er bevart, har varierende fototeknisk kvalitet, men i

mange tilfeller kan selve materialet gi oss viktig informasjon via en fotografisk analyse. Slik informasjon kan for eksempel være fotografiets tekniske kvaliteter og opphav, sett i lys av kontrast til fotografens forutsetninger og samfunnets påvirkning av tidens estetikk. Men her skal vi se nærmere på det visuelle innholdet.

FOLKEDANS VED SUNDSLID

Fotografiet som viser folkedans ved Sundslid i Fyresdal, er tatt av fotograf Bendik Taraldlien (1863–1951). Det spennende fotografiet inneholder mange visuelle opplysninger og er slik sett et godt eksempel på et visuelt historisk avtrykk som kan tolkes og granskes. De fire parene som danser runddans, er omgitt av et titalls tilskuere. Tilskuerne og de dansende underholdes av en felespiller som er plassert på en kubbestol for anledningen. Felespilleren er selve utgangspunktet for musikkopplevelsen som vises så nydelig i dette fotografiet. Han spiller på en hardingfele og sitter godt i sin stol, med benene spredt for lett takttramping. Fotografiet etter Taraldlien gir oss et godt innblikk i folkedansens musikalske opplevelse og oppstilling, og av hvordan en slik sosial musikalsk begivenhet utspilte seg visuelt.

Musikken utøves konsentrert. Stemningen virker lett og livlig. De mange smilene avslører dette. Kameraobjektivet har i dette tilfellet dokumentert et historisk avtrykk av en folkelig fest holdt utendørs. En sosial stund, hvor både tilskuere med folkedrakt fra Vest-Telemark og folk med «byklær» er samlet. Fotografen har allikevel fanget et blikk som skiller seg fra de andre i fotografiet. Den ene dansende kvinnen har i det magiske øyeblikket fotografiet blir til, blikket festet til fotografen og objektivet. Et blikk og ansikt som viser spontan, ren glede.

Tolkning rundt de avfotografertes tilstedeværelse kan være mange. I museets arkiver har vi hverken opplysninger om de avfotograferte eller hvilken dato fotografiet er tatt. Vi skal ikke spekulere i hva som var anledningen, men to kvinner kledd i pentøy viser, ut fra hatt og bekledning at bildet kan være tatt i perioden 1900–1920. Fotograf Taraldlien var en svært samfunnsengasjert person og jobbet blant annet for å få etablert et bygdemuseum i Fyresdal. Hvem som til sist bestilte eller ønsket seg fotografiet, er altså uvisst, men det kan godt hende at fotografens egen interesse for folket og bygdedansen kan ha vært årsaken til at øyeblikket ble dokumentert.

ISCENESATT TIDSFORDRIV

I fotografiet tatt av fotograf Ole J. Romsdalen (1893–1982) skildres et motiv som viser avslappet tidsfordriv. Her spilles musikk som underholdning av to utøvere, mens to tilskuere spiller kort. Instrumentene som benyttes, er trekkspill og fiolin, og de folkelige musikerne

AVSLAPPET TIDSFORDRIV: Her skildres et motiv som viser avslappet tidsfordriv. Det spilles musikk av To utøvere spiller musikk, mens de to tilskuerne, spiller kort. Foto: Ole J. Romsdalen, Telemark Museum.

poserer riktig pent for fotografen. Det samme gjør de to kortspillende mennene.

Selve plasseringen av de avfotograferte er interessant. De er arrangert i og rundt en døråpning. Det spilles ikke kort på et bord, noe som ville ha vært naturlig, men på trappen. Den noe ubekvemme plasseringen av de fire bekrefter fotografens iscenesetting, og man kan kanskje tenke seg at hverken musikken eller kortspillet egentlig fant sted her. Fiolinistens blikk møter fotografens, og trekkspilleren ser avslappet til siden. En betrakter som gransker fotografiet vil kunne se at både kortspill og musikk er visuelle element som bekrefter en hyggelig sosial stund.

Fotografiet tatt av Romsdalen har ingen tittel, og de avfotograferte har ingen navn. Årstallet er ukjent, men som fotograf virket han i stor grad i Siljan kommune i Telemark, og han var mest aktiv i perioden 1913–1925.

Som i eldre sjangermalerier iscenesetter fotografen en stemning i fotografiet. Dette var også vanlig på den tiden fotograf Romsdalen virket. Lysforholdene var svært avgjørende for å få til et godt fotografi på denne tiden, og det kan antakelig ha vært noe for mørkt for fotografering innendørs i huset bak de fire. Lyset kan altså være årsaken til oppstillingen utendørs, men det er vanskelig å si noe mer konkret om den sosiale bakgrunn for motivet. På samme måte som fotografiet reiser spørsmål om den sosiale konteksten, forteller fotografiet en hyggelig historie om fire herrers fritidssyssel og musisering. Det de fire foretar seg i øyeblikket, og deres relevans i lokalsamfunnet, er også slik sett poengtert ved at fotografen har dokumentert øyeblikket for ettertiden.

KILDER:
- Larsen, Peter og Sigrid Lien, 2008: Kunsten å lese bilder. Spartacus forlag.
- Larsen, Peter og Sigrid Lien, 2007: Norsk fotohistorie. Det Norske samlaget.
- Reiakvam, Oddlaug, 1997: Bilderøyndom – røyndomsbilde. Fotografi som kulturelle tidsuttrykk. Det Norske Samlaget.

Fra arkivet

MED BIL OVER FJORDEN

Fergeselskapet som i sin tid trafikkerte strekningen Langesund – Helgeroa ble påtenkt gjennom en innbydelse til aksjetegning i 1938. De som stod bak aksjeinnbydelsen kom fra Langesund, Helgeroa og Larvik. Fergene som etterhvert ble anskaffet fikk navnet «LAHELA» - et akronym satt sammen av de første stavelsene i de respektive hjemstedene: LAngesund, HElgeroa og LArvik.

På bildet ser vi «LAHELA 3» som opprinnelig var en minelegger på vel 100 fot, bygd i Loughborough, England og levert til British Royal Navy i 1943. Skipets kjennetegn var da «HMS MMS 280». I 1946 ble mineleggeren kjøpt av LAHELA-fergeselskapet, bygd om til ferge, herunder forlenget med 4,5 meter og satt i trafikk i 1948. Fergen var på 142 BRT, kunne ta inntil 20 personbiler og maks 200 passasjerer. Men Breviksbrua var under bygging og selskapet slet med dårlig økonomi. Siste sesong for fergeselskapet var 1961.

Etter dette ble «LAHELA 3» solgt til Malmø. I de påfølgende år hadde fergen flere eiere og trafikkerte forskjellige strekninger i Sverige. I 1996 ble skipet solgt til Marite Sail Ship Charter AB, Rønninge. Selskapet rev av hele overbygningen og bygde det om til et vikingskip. 28. april 2007 brant skipet mens hun lå i opplag ved Skeppsbron i Stockholm.

Rune Sørlie, Vestfoldmuseene

(Bildet er hentet fra fotograf Ludwigsens arkiv, Larvik museums fotoarkiv, Vestfoldmuseene)

EKTESKAPSALLIANSE OVER FYLKESGRENSEN

Arkivene skjuler små og store fortellinger om levd liv. Her finnes mennesker fra alle samfunnslag. For noen år siden fikk Vestfoldarkivet inn arkivmateriale etter **Lilian Franklin Bull**, en person vi ikke visste noe om i utgangspunktet. Arkivet hennes består av almanakker, brev, postkort, husholdingsregnskap, oppskrifter og avisutklipp.

Etter å ha undersøkt nærmere, forstår vi at Lilian kom fra samfunnets øvre sjikt. Hun ble født i Porsgrunn i 1886, i en familie som hadde slått seg opp innen trelastnæringen. Lilian var datter av trelasthandler og konsul James Wrangles Franklin, opprinnelig fra Hull i England.

Trelasthandelen var stor i Porsgrunn i siste del av 1800-tallet, og det var en livlig forbindelse mellom Porsgrunn og engelsk gruvedrift. Props, tømmerstokker av ulik lengde, ble brukt til avstivning i gruver, og var en stor eksportartikkel fra Norge, og da spesielt til England. Lilians far James Franklin var en av flere engelskmenn som etablerte seg innen trelasthandelen i Porsgrunn i 1870-årene for selv å ta hånd om trelasteksporten. Franklin & Baker var et velkjent firma i området. Lilians mor var Elvine Funnemark, datter av den kjente skipsføreren Edvard Funnemark.

32 år gammel, den 9. november 1918, giftet Lilian seg med Finn Bull fra Tønsberg. Finn var sønn av hvalfangstbestyrer Marcus Chr. Bull. Finn Bull var ingeniør, og var bestyrer på Larvik gassverk. Gassverket forsynte byen med lys og oppvarming, og eksisterte fra 1913 til 1953. I adresseboken for Larvik i 1948, står Lilian og Finn Bull oppført som boende i Reperbanegaten 20. Det er sannsynlig at de senere flyttet til Porsgrunn. Lilian dør i 1970, etter å ha vært enke i seks år. Ekteparet ligger begravet i Porsgrunn Østre gravlund.

(Arkivet A-2164 - Pa 1006 - Lillian Franklin Bull, Vestfoldarkivet)

Fra museet

Om ikke annet er oppgitt er gjenstandene fotografert av Mekonnen Wolday, Vestfoldmuseene.

Gjennom Digitalt museum tilgjengeliggjøres museenes samlinger på nett. Her kan du søke i 2,4 millioner objekter! Digitalt museum er utviklet av KulturIT og støttes av Norsk Kulturråd.
Se mer på Digitaltmuseum.no.

Kakeasjett med logoen til Framnæs Mekaniske Værksted. Produsert i 1975 av Porsgrunds Porselænsfabrik A/S.

(Hvalfangstmuseet, Vestfoldmuseene)

Stevnemedalje i bronse. Front: Palmegren, med innskriften «Sangerstevne i Skien 11 juni 1899.» Baksiden: Lyre og ekeblad med innskriften «Ubertas coronat» (Rikdom kroner verket.)

(Larvik Museum, Vestfoldmuseene)

Drikkebeger i sølv med drevet akantus blomsterdekor, anno 1762. Det er forsøkt gravert tall og bokstaver i feltet foran.

(Hvalfangstmuseet, Vestfoldmuseene)

Langeleik med rosemotiv i Vestfold-tradisjon. Kassen er malt mørkegrønn med rosemotiv på lokket. På sidestykkene, malt i sort, står det «Anno 1785» og «Ingebør Mari Asbjørn Datter». Sannsynligvis fra området Tjøme-Nøtterøy.

(Slottsfjellmuseet, Vestfoldmuseene)

Halslinning til skjorte til beltestakk, i broderiteknikken smøyg og klostersøm. Fra Øst-Telemark, laget mellom 1860 og 1880.

(Slottsfjellmuseet, Vestfoldmuseene)

Adolph Tidemand, Ole Endresen, Nevlunghavn, 11. september 1861. Foto: Nasjonalmuseet / Dag André Ivarsøy.

Hvordan gikk folk i Vestfold kledd før klær ble en forbruksvare - og et miljøproblem? Boken **Motebevisste Vestfoldinger. Draktskikk i grevskapene 1700–1860** viser at draktskikken har røtter både i europeisk mote og i lokale tilpasninger. Gjennom bevarte plagg og et rikholdig arkivmateriale. Som skifte- og auksjonsprotokoller, historiske toll-lister og innsamlede beretninger, er det mulig å følge klesskikken tilbake til begynnelsen av 1700-tallet og fram til rundt 1860. Endringer har skjedd over tid, påvirket av sosiale, politiske og kulturelle forhold i samtiden.

En kan si at klesskikken i Vestfold bygges på en forenklet mote som kan betegnes som en folkelig tilpasning til motebildet, med hjemmeproduserte plagg og innslag av importerte stoffer.

I boken inviteres leseren til å bli nærmere kjent med 1700-tallets rokokko og Louis-seize, og 1800-tallets empire og biedermeiermoter. I silke fra England og Frankrike, kamgarnstoffer fra Norwich, bomullchintz fra Nederland. Og i hjemmeprodusert lin og vadmel. Boken inneholder også et kapittel om draktsølv funnet i Vestfold.

Boken lanseres 20. mars 2020 i forbindelse med Norsk Folkedraktforums fagseminar og årsmøte i Vestfold. Forfattere: Førstekonservator NMF Lise Emilie Talleraas, kulturhistoriker Ellen Rundereim og konservator NMF Haakon Livland.

Rosesølje med elleve skåler og seks løv, produsert av Tollef Huset i tidsperioden 1850–1870.

(Telemark Museum)

Vevd Åkle-teppe av hamp og ull. Motivet er fireblads-roser og kors. Ordet åkle kommer av det norrøne áklæði, som betyr sengeteppe. Fra Vinje i Telemark.

(Slottsfjellmuseet, Vestfoldmuseene)

Lyreformet lampett i messing med fire lysholdere. Prismer festet med blomster i krystall. Fra Herregården i Larvik.

(Larvik Museum, Vestfoldmuseene)

Det angår også deg

– FORMIDLING OM DEMOKRATI OG MENNESKERETTIGHETER

Vestfoldmuseenes fagdag «Holocaust i våre trakter» i ga Telemark Museums formidlere inspirasjon til skoletilbudet «Det kunne vært deg».

| TEKST: **ULLA NACHTSTERN**, Vestfoldarkivet |

I 2014 bestemte en arbeidsgruppe i Vestfoldmuseene at vi skulle lage et formidlingsopplegg om holocaust rettet mot elever i videregående skole. Vi brukte tid på å snakke med folk. Det lærer man mye av. Noen ungdommer definerte holocaust som «de Auschwitzgreiene». Mange reflekterte ikke over at det også skjedde lokalt. At seks millioner jøder kom fra et sted. Så vi bestemte at prosjektet skulle ha et lokalt perspektiv. At formidlingen ikke skulle foregå i museene, men helst på åstedene for overgrepene.

DEMOKRATIETS SKJØRHET

Dessuten skulle det handle om historiebevissthet. Om demokratiets skjørhet. Om trekk som ligger til grunn for utenforskap, for polarisering, for dehumanisering, forfølgelser og folkemord. Folkemord skjer ikke over natten. Det bygger seg opp og rettferdiggjøres på forhånd. Tiden før fylles av hatske ord og av handlinger. Det lages stereotypier og påstander om konspirasjoner. Det ryddes en vei – som er gjenkjennelig dersom man er historiebevisst.

Vi ønsker å bidra til historiebevissthet, til at folk blir i stand til å peke på trekk og tendenser som rokker ved menneskeverdet.

TENDENSER TIL POLARISERING

Da vi startet i 2014, så vi klare tendenser til polarisering. I Europa ble det igjen flørtet med høyrekrefter. I kommentarfeltene koste man seg med fordommer. Disse tendensene har dessverre blitt langt tydeligere. Ingen trenger lete med lupe etter uttalelser som splitter eller setter menneskeverd til side. Det handler i dag selvfølgelig også om andre grupper i samfunnet enn jøder. Men tydeligst handler det om de andre. At man omtaler og omtales som de andre. Vi deler opp og setter grenser og bygger murer.

KUNNSKAP OG HOLDNINGER

Prosjektet «Det angår også deg» er et kunnskapsprosjekt og et holdningsprosjekt. Men det tar tid å lære, og det tar tid å bygge opp holdninger. Hjemmet og skolen og venner er de viktigste læringsplattformer og holdningsskapere. Og så må vi, og da snakker jeg om sentrale samfunnsinstitusjoner som arkiv og museer, ta vårt ansvar: kytte historiske hendelser, der demokrati og menneskerettigheter ble satt under press, opp mot samtidens utfordringer.

Menneskerettigheter er rammene for hvordan vi har det sammen, forutsetningene for demokratiet. Og det er helt avgjørende at disse verdiene kontinuerlig løftes frem, belyses og diskuteres.

Vestfoldmuseene har i dag fem ulike formidlingsopplegg knyttet til «Det angår også deg», hvorav Vestfoldarkivets er å finne på Berg fengsel, som var interneringsleir for jøder under andre verdenskrig.

Mange reflekterte ikke over at det også skjedde lokalt. At seks millioner jøder kom fra et sted.

REGISTRERING AV NORSKE JØDER: Ulla foreleser på Berg.
Foto: Ivar Sturla Hjorthol Eidem.

DET KUNNE VÆRT DEG

Fagdagen «Holocaust i våre trakter» ga Telemark Museums formidlere inspirasjon til skoletilbudet «Det kunne vært deg».

| TEKST: **LINNEA DALE**, Telemark Museum |

På en fagdag i Vestfold med holocaust som tema ble formidler Erine Amundal og undertegnede så grepet av de nære historiene Vestfoldmuseene hadde om jødiske familier fra Vestfold, at vi allerede på tilbaketuren klekket ut en plan for hvordan vi kunne formidle noe av det samme i vår region.

VESTFOLD + TELEMARK = SAMARBEID

Kontakten med nabofylket fortsatte. Vi ble med Ane Ringheim Eriksen og Marianne Sørensen ved Larvik Museum på deres opplegg og så hvordan de formidlet historien på en måte som ga nærhet og respekt til skjebnene. De har vært gode rådgivere for oss.

KUNNE VÆRT DEG

Vestfoldmuseenes «Det angår også deg» spiller på tittelen på en bok av Herman Sachnowitz. Vi har valgt å kalle vår versjon «Det kunne vært deg», og målgruppen er elever på videregående. Tydelig inspirert av Vestfold, men med et noe større søkelys. Elevene blir kjent med Nora Gulbrandsen, Carl P. Wright og Sigurd Becker med utgangspunkt i temaene: valg, fake news og rasisme.

Nora Guldbrandsen var sjefsdesigner på Porsgrunds Porselænsfabrik, Carl P. Wright var tidligere ordfører i Porsgrunn og ble redaktør av den illegale avisen «Alt for Norge». Sigurd Becker var en ung jøde. Elevene blir ledet inn i krigens realitet gjennom historier og

rollespill og skal forsøke å forstå historien med dagens øyne. Fordi det kunne ha vært dem.

ALENE PÅ FLUKT
Vi har laget manus rundt hver av de tre personene og har brukt historiene vi kjenner, som mal. Om Sigurd Becker får elevene vite følgende: Han var en jøde som i 1942 var 18 år. Han bodde i Skien med familien sin, som eide og drev en butikk i sentrum. Sigurd gikk på handelsskole i Sandefjord, og kanskje skulle han overta butikken etter sin far. Sakte, men sikkert ble jødene skilt ut fra resten av befolkningen og stemplet som syndebukker. Jødestempel i passet. Jødemerke på skjorta. Trakassering og hærverk ble vanlig. Ryktet gikk om arbeidsleirer og deportering, kunne det være sant?

Sigurd forteller: I sommer ble far og onkel tatt. De ble visst sendt til en arbeidsleir i Tønsberg. Vi har ikke hørt fra dem siden. I går ble jeg advart av en politimann på en kafe i Sandefjord. Politiet er ute etter deg. Du må rømme. Nå! Og nå sitter jeg her, i en dekkleilighet midt i Skien sentrum. Jeg håper mor og søsknene mine kom seg unna. Hvor lenge må jeg sitte her? I mørket. Alene.

VIL JEG OVERLEVE?
I etterkant av hver historie blir elevene presentert for ulike dilemmaer disse tre personene kan ha stått ovenfor. Vi ønsker at elevene skal gjenkjenne problematikken og finne koblinger til eget liv og det verdensbildet vi ser i dag.

Elevene blir ledet inn i krigens realitet gjennom historier og rollespill og skal forsøke å forstå historien med dagens øyne. Fordi det kunne vært dem.

HVEM KAN JEG STOLE PÅ?
Etter at elevene har blitt kjent med disse tre personene og debattert viktige dilemmaer, skal de selv få kjenne på kroppen hvordan dette kan ha vært. Vi har utviklet et rollespill hvor alle elevene får hver sin rolle. Ingen vet hvem de andre er. Alle må hilse på hverandre for å kartlegge. Noen er politi. En er jøde. Noen er motstandsmenn som ønsker å hjelpe jøden. De har 30 minutter. Målet for politiet er å fange Sigurd, mens målet for motstandsmennene er å redde Sigurd. Hvem kan du stole på? Hvem vinner?

Etter spillet bruker vi god tid på å snakke om hvordan dette var, og elevene får vite hva som faktisk skjedde med de tre personene.

Selve gjennomføringen starter i februar 2020 på Porselensmuseet, som ligger i lokalene til Porsgrunds Porselænsfabrik. Vi gleder oss stort!

TRE ENKELTSKJEBNER OG AKTUELLE SPØRSMÅL: Skjebnene til Sigurd Becker, Nora Gulbrandsen og Carl P. Wright er utgangspunkt for temaene rasisme, valg og fake news.

HÅNDVERKERE FOR ÅTTETIMERSDAG: Vestfjordalens haandværkere i 1. mai-tog 1908. Parolen lyder «8 TIMERS ARBEIDSDAG», og foreningen ble stiftet samme dag som dette fotografiet er tatt. Norsk industriarbeidermuseum / KFI 0035. FOTO: Kristian Finkenhagen.

REVOLUSJONÆRE TILSTANDER
I VESTFOLD OG TELEMARK

I 1918 var det like før det ble revolusjon blant arbeiderne i Norge, ifølge kilder en finner i Arbeiderbevegelsens arkiver i Vestfold og i Telemark. 2. mai 1918 gikk flere tusen arbeidere, rundt om i landet, ut portene på arbeidsplassene. Situasjonen var spent, nærmest eksplosiv.

| TEKST:: **DAN ANDRÉ FISKUM VELLE**, Norsk Industriarbeidermuseum og Arbeiderbevegelsens arkiv i Telemark |

«8 TIMER ARBEJDE, 8 TIMER HVILE, 8 TIMER FRIHED»
Normalarbeidsdagen på åtte arbeidstimer var lenge en kampsak for arbeiderne, ikke bare i Norge, men i store deler av Europa. Den internasjonale arbeiderkongressen i Paris i 1889 besluttet at 1. mai skulle bli kampdagen for arbeiderne fra og med 1890. På denne dagen skulle man framheve kravet om åttetimersdagen. Årlig ville man se faner i større eller mindre 1. mai-tog med kravet påskrevet, fram mot 1919. I forkant av 1. mai 1918 skjedde det imidlertid noe spesielt, arbeidere begynte å gjøre seg klar for å ta åttetimersdagen. Hva var grunnen til at arbeiderne gikk til det radikale skritt å ta åttetimersdagen?

KRIG OG ELENDIGHET
En bakenforliggende grunn finner man hvis man ser ut i Europa og på hva som skjedde der. Europa ble satt i full fyr etter at serberen Gavrilo Princip drepte erkehertugen Franz Ferdinand i Sarajevo. Norge var en nøytral part under første verdenskrig, men ble likevel utsatt for handelsblokader, uinnskrenket ubåtkrig i Atlanterhavet og tollbarrierer. Følgende av dette var en streng dyrtid som gikk utover dem som allerede hadde lite fra før, i all hovedsak arbeiderklassen. I møtebøkene til de forskjellige fagforeningene i både Vestfold og Telemark kan en finne flere tilfeller der arbeiderne ønsker å framforhandle dyrtidstillegg til lønnen, men i tillegg til dette kommer også kravet om åttetimersdagen.

I 1917, midt under kampene i Europa, faller østfronten. Russerne trekker seg ut fra krigen og vender munningen på sine Arisaka-rifler mot Vinterpalasset i Petrograd. Sammen med russiske arbeidere og intellektuelle startet de den russiske revolusjonen. I Norge lot deler av arbeiderbevegelsen seg inspirere av revolusjonen, spesielt i russernes soldat- og arbeiderråd. Utover første halvdel av 1918 ble det etablert lignende råd blant arbeiderne i Norge. I Vestfold og Telemark var det gjerne de faglige samorganisasjonene som sto for opprettelsen av slike arbeiderråd, og under landskonferansen for arbeiderrådene i Norge ble det besluttet at man skulle agitere for at arbeiderne skulle ta åttetimersdagen 2. mai i 1918, gjennom direkte aksjon. Arbeiderrådene var på mange måter motoren i en framtidig kommunistisk revolusjon i Norge, en revolusjon som aldri ble fullbyrdet. Det var imidlertid ikke alle som var like entusiastiske til arbeiderrådenes fremgangsmåte.

AKSJON ELLER FORHANDLING?
For skulle man gå til direkte aksjon, eller skulle man gå til forhandlinger med bedriftseierne? Dette var spørsmål som splittet arbeiderbevegelsen utover 1918. Splittelsen kunne gå internt på klubbnivå og også mellom større enheter som de faglige samorganisasjonene. På Notodden ville samorganisasjonen ikke delta på demonstrasjonen 1. mai, de ville heller ikke støtte opp om en aksjon, i motsetning til Rjukan der de ville delta og agiterte for en aksjon sammen med arbeiderrådet. Det usikre momentet på Notodden gjorde at man ikke visste hva som ville skje, før arbeiderne sto i det. Saamund Bergland, lederen for Norsk jern- og metallarbeiderforening på Notodden salpeterfabrikk, fortalte om timene før aksjonen der: «[…] kan vi lite på hinan, hvor langt strekker solidariteten i dag, det var det som var spørsmålet». Men flere av arbeiderne på Notodden gikk fra arbeidet etter gjennomført åtte arbeidstimer.

Gjennom direkte aksjon og forhandlinger fikk arbeiderne redusert arbeidstiden lenge før man fikk det gjennomført i lov.

I kildene får vi vite at arbeiderne tok åttetimersdagen ved Kaldnes mek. Verksted i Tønsberg, National Industri og Framnes verksted i Sandefjord, Langesund mek. Verksted, Dalen Portland Cementfabrik, Autolette cykkelfabrik og Union spritfabrik i Skien, bare for å nevne noen. I Notodden var det bare arbeiderne ved Tinfos papirfabrik som ikke fulgte parolen. Ved Tinfos slo man hardt ned på fagorganisering, men flere prøvde å organisere seg i andre foreninger i byen uten at det gav noe utslag for at man tok åttetimersdagen på Tinfos. Andre steder begynte man med forhandlinger som ofte førte til at arbeiderne fikk gjennomslag for sine krav, for den underliggende faren var at arbeiderne skulle presse det gjennom med direkte aksjon.

RESULTATET
Ved flere av industristedene fortsatte kampen om å få åttetimersdag. Noen fikk det også gjennom forhandlinger kort tid etter aksjonene 2. mai, andre måtte vente til nye tarifforhandlinger i 1919. Gjennom direkte aksjon og forhandlinger fikk arbeiderne redusert arbeidstiden lenge før man fikk det gjennomført i lov.

Ved Norsk industriarbeidermuseum kan du oppleve mer om denne kampen som førte til at man i dag kan kjempe for 7- og 6-timersdag. Utstillingen «'Vi tar 8-timersdagen!' – 8-timersdagen i 100 år» åpnet 1. mai 2019 år og skal stå fram til 2021 på Vemork.

RIFLE OG PATRONER: Demonstranter på torget på Notodden 1. mai 1918. Teksten lyder: «Arbeidernes befrielse maa være en Magasinrifle og 5000 tørre Patroner!» Arbeiderbevegelsens arkiv i Telemark / AAT-0732. FOTO: Ukjent.

SKIEN 1913: 1. mai-tog i 1913 fra Herman Baggersgate i Skien. Parolen var «Vi krever otte timers dag». Telemark Museum / N-P-1078a540. FOTO: Ukjent.

KILDER:
- ARK-2352 – Den historiske komité (Arbeiderbevegelsens arkiv og bibliotek – Oslo)
- A-1005 – Rjukan faglige samorganisations arkiv (Norsk industriarbeidermuseum)
- A-807005 – Hydroarbeidernes forening (Arbeiderbevegelsens arkiv i Telemark)
- A-1463 – Pa 389 – Tønsberg faglige samorganisasjon (Vestfoldarkivet)
- A-1457 – Pa 383 – Horten jern- og metallarbeiderforening (Vestfoldarkivet)
- Social-Demokraten mai 1918
- Bratsberg-Demokraten mai 1918

Egne hjem I BLEKEBAKKEN

I 1919 ble det bygget flere arbeiderboliger ved Trosvik Slip & Verksted i Brevik. Disse skulle sikre en jevn tilgang på arbeidsfolk på verftet ved å lokke med gode boforhold. Boligene ble kalt Egne hjem.

| TEKST: **LONE KIRCHHOFF**, Vestfoldarkivet |

EGNE HJEM-BOLIGER: Trosvik verksted. Fotograf Rangvald Nyblin, Telemark Museum

TROSVIK SLIP & VERKSTED
I 1916, midt under første verdenskrig, etablerte Ole Jacobsen Trosvik Slip & Verksted. Han hadde flere års erfaring fra Porsgrunn Mek. Verksted med seg da han kjøpte opp eksisterende tresliperi og slipp i Trosvikbukta i Frierfjorden.

Det første skipet som kom til å ligge på beddingen, var motorlekteren Union VI som var bestilt for å gå som frakteskip på Telemarkskanalen. Verftet fikk stadig flere oppdrag, og for å sikre jevn tilgang på arbeidsfolk ble det i 1919 bygget flere arbeiderboliger ved Trosvik verksted. Husene ble anlagt «på det vakre plauteauet som ligger paa høiden oven til Bleikebakken».

EGNE HJEM SOM MÅL OG MIDDEL
Allerede ved oppstarten av verkstedet uttrykte direktør Jacobsen en sterk bekymring over de vanskelige boligforholdene i Trosvik. Driften var helt avhengig av å kunne sikre en stabil tilgang på fagarbeidere, og direktøren så derfor nødvendigheten av å skaffe boliger til sine arbeidere.

I et lengre intervju i Breviksposten 9. oktober 1916 uttalte Jacobsen at han på grunn av de vanskelige boligforholdene i Trosvik hadde mistet flinke folk, og at det var nødvendig at verkstedet fikk bygget en rekke boliger til de ansatte.

Målet var å gi arbeidene mulighet til å skaffe seg en egen bolig, gjerne med støtte fra det offentlige, eller som her i samarbeid med bedriften.

Begrepet «Egne hjem» blir brukt om en bevegelse som spredte seg tidlig på 1900-tallet. Målet var å gi arbeidene mulighet til å skaffe seg en egen bolig, gjerne med støtte fra det offentlige, eller som her i samarbeid med bedriften. Jacobsen var åpenbart inspirert av denne bevegelsen, for boligene som de neste årene ble planlagt og bygget, ble døpt Egne hjem.
I det samme intervjuet sa Jacobsen at disse Egne hjem-husene skulle ligge på høyden ved Blekebakken, og at det skulle være et halvt mål tomt til hvert hus. I tillegg skulle verkstedet leie dem ut til arbeiderne på slike vilkår at de med tiden kunne bli eiere av eiendommen. Jacobsen uttrykte også et håp om at kommunen ville stille seg velvillig til å anlegge vann og vei til disse nye hjemmene, «for med slik bolignød som her er håper jeg kommunen trer støttende til».

BLEKEBAKKENS HUS OG FOLK
La oss se nærmere på hvem som bodde i noen av disse husene først på 1920-tallet. Vi starter i Blekebakklia 6. Det er det første huset i rekken av fire like hus som ligger øverst i Blekebakken, rett oppunder fjellet. Her bodde Nils Bjørnstad med sin kone Karen Sofie og deres

tre barn. Nils var født i Solum i 1885 og ansatt på verkstedet som platearbeider. Han hadde tidligere jobbet noen år i Kristiania ved et skipsbyggeri der. Huset familien bodde i, er bygget i to etasjer med kjøkken, to stuer, gang og vannklosett i første etasje og et soverom, kott og loft i andre etasje. Etter foreldres død overtok den eldste sønnen huset. Han ble boende der fram til sin død i 1991, hvoretter fikk huset nye eiere.

Beveger vi oss over veien, et nivå nærmere Frierfjorden, finner vi fire like tomannsboliger. Vi ser dem tegnet inn som hus nummer 5, 6, 7 og 8 på situasjonskartet datert 5. september 1918. Husene inneholder entre, kjøkken og stue i første etasje og to soverom oppe. Kjelleren har vaskerom og boder. Disse husene ble bygget i 1919. I et av disse dobbelthusene, nærmere bestemt i det som i dag er Blekebakklia 15, bodde smedformann Olsen. Hans fulle navn var Kolbjørn Oscar Fredrik Olsen, han var født i Tjølling i 1892 og ble ansatt på verftet ved oppstarten i 1916. Han var gift med Sigrid Olsen Kollbjørnsen og de fikk fem barn sammen. Olsen ble boende i huset fram til sin død, hvoretter hans yngste sønn overtok huset.

Husleien for Egne hjem-husene lå på 23–40 kroner i måneden. Lønnen varierte mye avhengig av arbeidets art og akkordavtale, men de to omtalte leieboere hadde rundt 46 og 54 kroner i uken.

ÅTTETIMERSDAG FRA 1920

Arbeidstiden på verftet kunne i enkelte tilfeller være på helt opp til 70 timer i uken. I 1920 kom det imidlertid en markant endring i arbeidstid. Årsaken var at åtte timers arbeidsdag ble vedtatt i 1919 og samme år ført inn i loven om arbeidsvern. Med det ble arbeidsuken begrenset til maks 48 timer.

I verkstedets lønnsprotoller får vi oversikt over de ansattes arbeidstid. Her finner vi Nils Bjørnstad i nummer 6 og ser at han i 1917 arbeidet 54 timer i uken fordelt på seks arbeidsdager. Noen år senere, i 1924, står han oppført med en maksimal arbeidstid på 48 timer i uken. Arbeidstiden var blitt kortene og ble strengere regulert, men i perioder var det imidlertid et stort arbeidspress for å ferdigstille prosjektene, så overtid var ikke ukjent.

TILSYN OG ARBEIDSVERN

En annen interessant kilde som er med på å gi et innblikk i arbeidsforholdene ved verftet, er protokollen fra det kommunale fabrikktilsynet. Ved hjelp av den kan vi få nøyaktig oversikt over antall arbeidere og innblikk i de anmerkninger som inspektøren rapporterte om ved de halvårlige tilsynene.

Protokollen viser at verftet fikk stadig flere oppdrag, for i årene 1921 til 1924 steg antall ansatte jevnt. I året 1921 var det ansatt 128 mann, hvorav åtte var i aldersgruppen 16–18 år. Tre år senere hadde antallet steget til 153 med 23 i aldersgruppen 14–18 år. Dette var en topp i denne perioden. Det må også nevnes at det i 1924 var en arbeidskonflikt som førte til storlockout med en over tre måneder lang arbeidsstans i verkstedet. Dette førte selvsagt til et ekstra press for å fullført oppdragene det året.

NØDVENDIG OVERTID

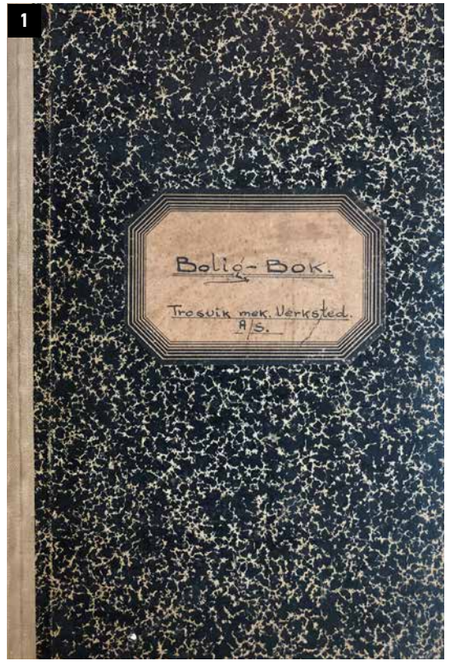
Ved inspeksjonen fra Arbeidstilsynet i oktober 1924 er det protokollført en anmerkning. Årsaken finner vi i tilsynets møtereferat, hvor nettopp bruken av overtid trekkes fram. De følgende årene får verkstedet innvilget flere dispensasjon for bruk av overtid. I 1929 ble det for eksempel gitt dispensasjon for tre måneder med opptil 60 timer per mann, for at verkstedet kunne få ferdigstilt hvalbåtene til en ny fangstsesong. Forutsetning var at arbeiderne selv var villig til å utføre overtidsarbeidet. Interessen for å påta seg overtid må ha vært god, for knapt et år senere, i mars 1930, blir verkstedet politianmeldt for overtredelse av arbeidsbeskyttelsesloven for bruk av overtid. Anmeldelsen kom dels på grunn av at bedriften tillot ansatte under 18 år å jobbe overtid, og dels at de øvrige ansatte hadde jobbet mer overtid enn det var gitt tillatelse til. I 1930 ble det ferdigstilt sju nybygg (lektere og slepebåter) ved Trosvik, så det må ha vært rimelig travelt ved verftet.

«I SOLEN OG MED SLIK UTSIKT»

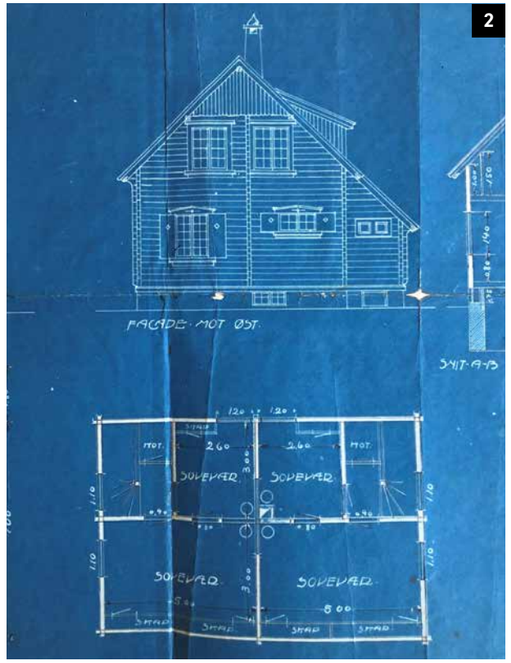
Samtidig som husene ble bygget, ble det anlagt vei til bebyggelsen. Men først i 1957 ble det anlagt kjørevei langs fjellsiden ytterst mot sjøen. Inntil da hadde flere av de som jobbet på Trosvik, benyttet en primitiv sti som gikk langs sjøkanten, anlagt ved hjelp av bredder og påler slik at det skulle være mulig å komme seg tørrskodd fram til verkstedområdet.

De 16 Egne hjem-boligene ved Trosvik ligger fortsatt «i solen og med slik utsikt på det vakre plauteauet som ligger paa høiden oven til Bleikebakken». I verftets arkiv kan vi i oversiktene over leieboere fra 1920-tallet følge hvem som flyttet inn og ut av husene. I dag er de fleste av husene solgt videre til nye eiere.

KILDER:
- A-2543, Pa 1306 – Trosvik verksted AS. Vestfoldarkivet
- Arbeidstilsynet Brevik kommune, IKA Kongsberg
- Brevik historielag årbok 2008, «Hus og hjem i Blekebakken og Trosvik»

1

2

3

1. FRA ARKIVET
Protokollen fra arkivet etter Trosvik Mek. Verksted inneholder informasjon om Egne hjem-boligene og beboerne.

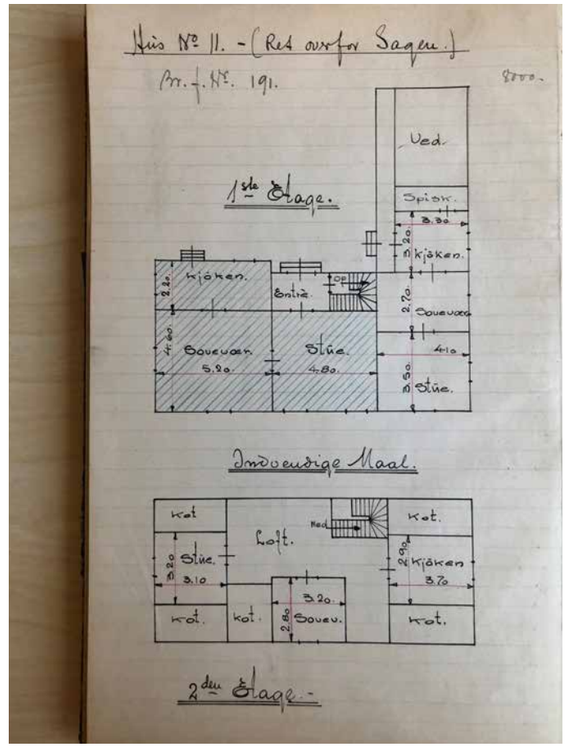
2. TO HJEM UNDER SAMME TAK
Arkitekttegninger av Egne hjem-bolig ved Trosvik Mek. Verksted. Hver bolig har to leiligheter.

3. IDYLL I BLEKEBAKKEN
Trosvik. Blekebakken. Fotograf Rangvald Nyblin, Telemark Museum

PLANLEGGING ANNO 1918:
Situasjonskart over Trosvik Mek. Verksted AS.
Her er der de ni «Egne hjem»-husene med totalt 13 boenheter i Blekebakken tegnet inn.

I PROTOKOLLEN: Planløsning over en av boligene ved Trosvik.

EGNE HJEM

Egne hjem var et samlebegrep på bevegelser i Norge på starten av 1900-tallet med det mål å gi arbeiderklassen egne boliger. Begrepet oppsto i 1902, med utgivelsen av bladet «Egne Hjem», som tok til orde for å følge opp Ebenezer Howards ideer om hagebyens fortrinn. I Sverige hadde man den tilsvarende «Egnahemrörelsen», og det norske tidsskriftet hentet sitt navn fra nabolandet.

På denne tiden bodde arbeiderne gjerne i små, leide leiligheter med dårlige sanitære forhold. Egne hjemprosjekter gikk derfor inn for å bygge hus på 2-3 rom, ofte tomannsboliger med egne hager. Prosjektene var ofte støttet av det offentlige med enten tilskudd eller lån. Etter andre verdenskrig ble Egne hjem-bevegelsen avløst av boligkooperasjoner som et virkemiddel for sosial boligbygging.

Kilde: Wikipedia.

Fra arkivet

Holhjelms skolefilmer

FRA VESTFOLD OG TELEMARK

Abraham Edvin Holhjem, født i Brunlanes i 1896, var organist og lærer i Sandar, men også en pionér i produksjon av skolefilmer. Han grunnla Sandar skolefilmsentral, som senere ble grunnstammen for AV-senteret i Sandefjord kommune. Abraham Holhjems eksakte dødsår er ikke kjent. Sønnen Bjarne Holhjem (1929–2018) fulgte i farens fotspor, og produserte mange (amatør-) filmer, blant dem noen som finnes i denne samlingen. I Vestfoldarkivets samling er det elleve filmer, derav åtte er fra Vestfold og tre fra Telemark. Ikke alle filmene er datert, men de er produsert fra og med 1940-tallet opp til ca. 1970. Alle er 16 mm-filmer og er i dag digitalisert.

Bildet er et stillbilde fra en av filmene fra Telemark, og viser innfarten til Skien sentrum fra østsiden.

(A-2581 Sa 46, Abraham og Bjarne Holhjems filmsamling, Vestfoldarkivet)

FRA TUNISIA TIL TELEMARK

I materialet etter samleren Vidar Reinertsen dukker det opp litt av hvert – for eksempel et juridisk dokument fra Tunisia fra år 1617 skrevet på skinn. Reinertsen var en stor samler av gammelt. Han samlet på alt mulig; gjenstander, bøker, arkiver m.m. Han testamenterte samlingen sin til Porsgrunn kommune som igjen overlot forvaltningsansvaret til Porsgrunn Bymuseum, Brevik Bymuseum og Telemark Museum.

Telemark Museum har skannet det eldgamle dokumentet fra Tunisia og vist det til dr.philos. Albrecht Hofheinz, førsteamanuensis ved institutt for kulturstudier og orientalske språk ved Universitetet i Oslo. Museet fikk følgende forklaring på dokumentet: Det er et juridisk bindende dokument som omhandler eierskap til jordbruksområder i nærheten av Al-Qayrawan (Kairouan), den viktigste byen i Tunisias innland.

Dokumentet er skrevet på arabisk i nordafrikansk stil. Det som står i margen i en annen håndskrift, er bekreftelser fra flere personer om at de godkjenner innholdet i denne avgjørelsen, noe som skjer når den rettmessige landeieren dør og forholdende må bekreftes på nytt.

Mot slutten av dokumentet står en dato: slutten av Rabi II 1026, dvs. begynnelsen av mai 1617. Hvordan Reintertsen har fått tak i dokumentet, vites ikke.

NÅ OGSÅ PÅ DIGITALARKIVET – VIKTIG TILGJENGELIGGJØRING

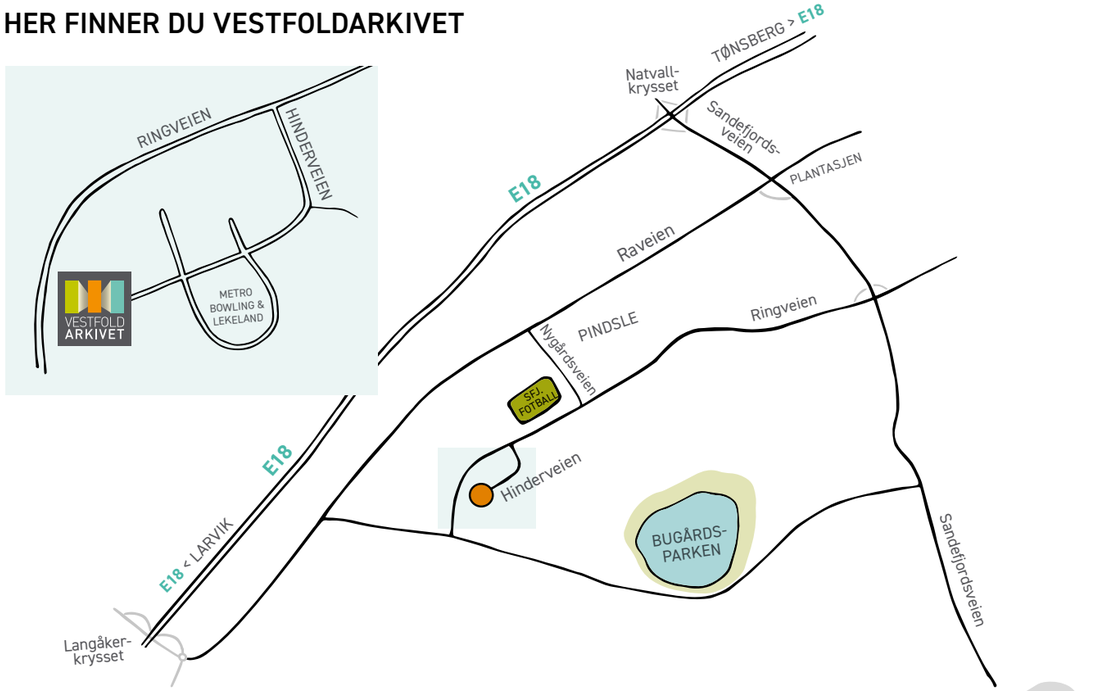
Høsten 2019 åpnet Arkivverket opp for at også andre arkivinstitusjoner kunne legge ut digitalisert materiale i Digitalarkivet. Den nye løsningen gjør at mer av kulturarven tilgjengeliggjøres for forskere, studenter og andre interesserte. Bare en brøkdel av kilder som protokoller, brev og dokumenter finnes nemlig i digital form.

Vestfoldarkivet var raskt på banen med å publisere Søren Falchs katalog over kirker i Norge etter 2. verdenskrig, og den vakkert illustrerte navigasjonsboka til Anders Olsen Feen. Feen satt i arrest på Prisonskipet «Haabet» i Portsmouth fra 1807 – 1809. Begge disse arkivene har en nasjonal interesse og er derfor viktig å synliggjøre.

Et utvalg av arkivet etter N. Bugge er også publisert på Digitalarkivet. N. Bugges virksomhet strakk seg fra skipshandel, hvalfangst og videre til internasjonal shipping. Bedriften var i drift mellom 1852 og 1999. I det digitaliserte materialet kan en se korrespondanse mellom bedriften, myndigheter i London og guvernøren på Falklandsøyene i årene 1911 – 1920 i forbindelse med hvalfangstvirksomheten. Dokumentene er en del av Norges dokumentarv.

Vestfoldarkivet har også publisert de første fylkestingsforhandlingene fra Vestfold. Det legges stadig ut nytt materiale så det er bare å følge med på Vestfoldarkivet på Digitalarkivet.no

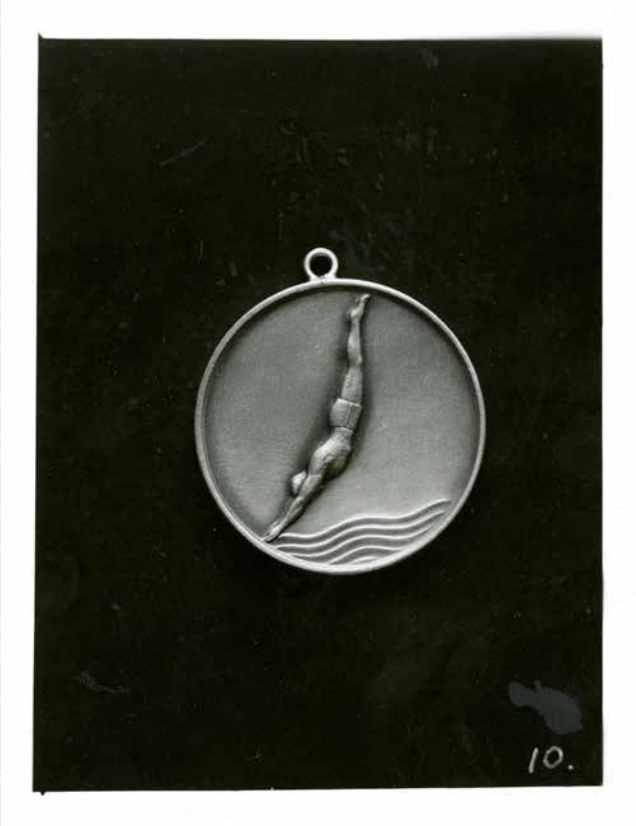
HER FINNER DU VESTFOLDARKIVET

ÅPNINGSTID LESESAL

Vestfoldarkivets lesesal har åpent hver **onsdag kl. 9–15** – og ellers etter avtale.
I tillegg har vi langåpent noen onsdager hvert halvår. Se datoer på nettsiden vår.

Det er lurt å kontakte oss på forhånd: **vestfoldarkivet@vestfoldmuseene.no**
Da kan vi finne frem til det du måtte være interessert i – eller henvise deg til en annen arkivinstitusjon om nødvendig.

VI STUPER INN I DET NYE FYLKET!

Vestfoldarkivet har arkivet etter familiebedriften AS Th. Marthinsen Sølvvarefabrikk i Tønsberg, også kjent som Sølvvaren. Her produseres fortsatt bestikk til hverdag og fest, ordførerkjeder, plaketter, kongepokaler og medaljer. Sølvvaren laget for eksempel medaljene til de olympiske vinterlekene i Oslo i 1952 og på Lillehammer i 1994, og en rekke andre idrettsstevner.

(Arkivet A-1037 - AS Th. Marthinsen Sølvvarefabrikk)

ET MAGASIN UTGITT AV

VESTFOLD ARKIVET

TELEMARK MUSEUM NIA TELEMARKSARKIVET

VESTFOLD MUSEENE